

EESTI INTELLEKTUAALIDE EUROOPA IDENTITEET 20. SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Toomas KARJAHÄRM

Ajaloo Instituut. Rütüti 6, 10130 Tallinn; Toomas.Karjaharm@mail.ee

20. sajandi esimesel poolel, riikliku iseseisvuse eel ja ajal tegeles eesti ühiskondlik mõte intensiivselt Eesti mõttelise asendi kaardistamise ja eestlaste identiteedi konstrueerimisega. 1930. aastail kerkis seoses “uue rahvusliku liikumise” ja “Eesti tee” otsimisega päevakorda uue kultuurilise välisorientatsiooni küsimus. Endisest “sunniviisilisest” saksa-vene kultuurimõjust sooviti lõplikult lahti öelda ning edaspidi järgida inglise-prantsuse kultuuriorientatsiooni. Peamiselt intellektuaalide kultuuripoliitiliste tekstide analüüsi abil on artiklis jälgitud rahvuslike müütide ja identiteetide teisenemist, regionaalsete identiteetide (Euroopa, Baltoskandia jm) kujunemist ning Vahe-Euroopa, Paneuroopa ja O. Spengleri ideede retseptiooni Eesti ideeajaloos.

Baltikumi on sageli käsitatud Euroopa kolkana ja eesti intelligents on vähemasti XX sajandi algusest peale hädas olnud sellega, et me pole küllalt euroopalikud (Ea Jansen, 1993).¹

POLIITILINE GEOGRAAFIA

Rahvuslikust ärkamisest alates tundsid eestluse ideoloogid huvi poliitilise geograafia vastu. Jakob Hurta paelus Eesti geograafiline asend rahvusliku julgeoleku aspektist, s.o kuivõrd on Eesti eraldatud võõrastest ja kaitstud koloniseerimise-ümberrahvustamise eest. 20. sajandi algul levis Eestis saksa poliit-geograafi Friedrich Ratzeli geograafilise determinismi õpetus (looduskeskkond vormib inimkooslusi). Sellest lähtudes jõudis Villem Reiman järeldusele, et eestlased asuvad kultuurrahvaste teket soosivas kliimavööndis (parasvöötmes). Eesti asendit “suuremate rahvaste jalus” pidas ta lausa õnnetuseks, mis on määranud eestlaste saatuse sajanditeks. Selle plusspoolele kandsid Hurt ja Reiman osasamise Euroopa (Lääne) kultuurist ja soodsa positsiooni Ida-Lääne kaubavahetuses. Jaan Tõnisson prognoosis eestlaste tulevikuväljavaateid slaavi-germaani

¹ Jansen, E. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Keel ja Kirjandus, 1993, 5, 294.

sõjalise kokkupõrke valguses. Rahvuslased ei käsitanud geopoliitikat mitte ainult traditsioonilises, sõjalis-strateegilises tähenduses, vaid omistasid sellele ka kultuurilis-tsiivilisatsioonilise mõõtme.²

Riik, mis Rudolf Kjellénist alates on geopoliitika keskne mõiste, jäi eesti kultuurirahvuslikus ideoloogias tagaplaanile, sest riik polnud oma. Läänepõhjalist omakultuuri tuli edendada Vene valitsuse survepoliitika all. Omariikluse väljavaadete puududes näis niisugune olukord paratamatu ja püsiv. Maa-alaselt opereeriti etnilise territooriumiga, mida sooviti administratiivselt ühendada ühte rahvuskubernangu juba rahvusliku ärkamise algul – 1860. aastail.³ 1905. aastal oli eestlaste rahvusterritoorium üsna täpselt piiritletud Eesti Rahvameelse Eduerakonna programmis.⁴

Iseseisvumisega Eesti geopoliitiline ruum avardus. Riikluse rajamine ja sellele sisu andmine oli ise geopoliitiline akt. Riigina pidi Eesti määratlema end teiste riikide ja nende gruppide suhtes. Esiplaanile kerkisid riiklikud huvid ja nende realiseerimise teed. Uue rahvuslik-riikliku identiteedi konstrueerimine eeldas vanade skeemide revideerimist ning uute eraldus- ja ühendusjoonte tõmbamist. Geopoliitiliste realiteetide kõrval kujundasid seda müüdid, mille muutumisega teisenesisid ka identiteetid geopoliitilistes narratiivides.⁵ Rahvusliku poliitgeograafia esmaseks ülesandeks sai Eesti asendi määratlemine.⁶

Esimesena määratles Eesti geograafilise asendi soome maateadlane ja Tartu ülikooli professor Johannes Gabriel Granö.

“Eesti Vabariik asub seal, kus Lääne-Euroopa puutub kokku Ida-Euroopaga ja Põhja-Euroopa Kesk-Euroopaga. Ja Eesti rannikutel riivab meri maakera kõige suuremat mandrit, sest on ju Vene avar lausmaa osa Aasia hiiglakehast.

Näeme kaardil Eestit maismaa laia poolsaarena Läänemere, Soome lahe ja Liivi (Riia) lahe vahel. Sellest poolsaarest läände kerkib merest Eesti saarestik, mis näitab vana kultuuriühendust Lääne-Euroopaga, ida sihis aga avanevad Peipsi ja Pihkva järve veeväljad, mis juba muistsest ajast on olnud piirivööks vastu Venemaad.

Säherdune asend – ühelt poolt Euroopa peaosade vahel, teisalt mandri serval, ühendust loova Läänemere ja tema lahtede mõju all – on kaubanduslikult ja läbikäimise poolest haruldaselt soodus, kergendab aga siiski ka riikliku üksuse tarvilist eraldumist.”⁷

² Karjahärm, T., Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 223–226.

³ Blumfeldt, E. Ühest magistraal-ideest eesti ühiskondliku mõtte ajaloos poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. – Rmt: Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, VIII. 1977–1979. Stockholm, 1980, 18 jj.

⁴ Eesti Rahvameelne Eduerakond. Eeskava ja tegevuse põhjused. – Rmt: Karjahärm, T. (koost.). Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1997, 159.

⁵ Vt Berg, E., Oras, S. Eesti mõttelise asendi kaardistamisest. – Akadeemia, 1999, 11, 2261–2266.

⁶ Vt Kurs, O. Poliitgeograafia Eestis. – Akadeemia, 1996, 1, 137–141.

⁷ Granö, J. G. Loodus. Orienteeriv ülevaade. – Rmt: Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu, 1926, 3.

Tartu ülikooli geograafilise instituudi juhataja ungari professor Michael (Mihály) Haltenberger pööras peatähelepanu riikide suurusele, geopoliitilisele asendile ja piiridele. Tema järgi asub Baltikum Põhja- ja Kesk-Euroopa vahel. Eesti ja Läti kuuluvad Põhja-Euroopasse, Leedu ja Poola aga Kesk-Euroopasse. Põhja-Euroopa ääriiagina kuulub Eesti "lihtsa avatud väikeriigi kategooriasse".⁸

Granö ja Haltenbergeri õpilane majandusgeograaf Edgar Kant võrdles Balti riikide geopoliitilist ja geoökonomilist asendit Venemaa suhtes Beneluxi riikide asendiga Saksamaa suhtes. Ta arendas edasi rootsi geograafi Sten de Geeri Baltoskandia teooriat, mille järgi Baltimaad kuuluvad Baltoskandiasse – "Põhja-Euroopa loomulikku suurregiooni". Kant süstematiseeris Eesti asendi ja kõik selle komponendid, esmalt regionaalselt ja seejärel globaalselt. Ta leidis ühisjooni Läänemere maade ajaloolises saatuses ja kaasaegses olukorras – kõik on väikeriigid 1–6 miljoni elanikuga.⁹ Kant lükkas ümber väited, nagu oleks kogu Baltikum Venemaa loomulik integraalne osis ja hädavajalik eluruum suhtlemises Läänega.¹⁰

Majandusgeograaf August Tammekann rühmitas Euroopa riike mitme tunnuse põhjal ja paigutas Eesti Euroopa 18 väikeriigi (kuni 5 miljonit elanikku) hulka. Keelkondade järgi kuulus Eesti koos Soome ja Ungariga soome-ugri gruppi.¹¹ Euroopa regionaalsel liigendamisel võttis ta aluseks üldlevinud jaotuse Põhja-, Ida-, Kesk-, Lääne- ja Lõuna-Euroopaks. Põhja-Euroopasse arvas Tammekann Skandinaavia poolsaare, Islandi, Soome, Läti ja Eesti. Kliima järgi eristas ta Euroopas mandrilise kliimaga idaosa – Venemaa – ja valdavalt merelisema kliimaga Põhja-Euroopat, mis omakorda jaguneb viide ossa: Taga-Euroopa, Vahe-mere maad, Kesk-Euroopa, Atlandi maad ja Läänemere maad. Viimased moodustavad kaks suurt rühma: Lääne(Põhja)-Baltikum ja Ida-Baltikum. Esimesse kuuluvad tema järgi Taani, Rootsi ja Soome, teise Eesti, Läti ja Leedu.¹²

Ants Piip paigutas Balti riigid poliitilis-majanduslike huvide alusel rohkem Kesk- kui Ida-Euroopasse, mille peamassi moodustab Vene suurriik. Balti rajooni riikide hulka arvas ta kolme Baltimaa kõrval veel Soome ja Poola, kokku 40 miljoni elanikuga. Kõigil neil on ühine kultuuri alus, mis on arenenud germaanlaste mõjul ja Rooma õiguse domineerimisel. Samuti on neil ühised suured naabrid idas ja läänes. Piibu arvates moodustavad viis Balti riiki naabrite suhtes ühiste majanduslike huvidega terviku.¹³

⁸ Kurs, O. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. – Akadeemia, 1990, 6, 1254.

⁹ Kant, E. Eesti geograafilisest kuuluvusest. – ERK, 1935, 7/8, 138–141; Kant, E. Eesti kuuluvus Baltoskandiasse. – Akadeemia, 1992, 2, 354–396.

¹⁰ Kant, E. Eesti geopoliitilisest ja geoökonomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. – Rmt: Eesti Nädala album. Tartu, 1931, 34–41.

¹¹ Eesti entsüklopeedia, II. Tartu, 1933, 1302–1303.

¹² Tammekann, A. Euroopa. – Rmt: Maailma maad ja rahvad, 13. Toim. A. Tammekann, E. Kant. Tartu, 1932, 1674–1679; Tammekann, A. Eesti geograafiline suurjaotus. – Akadeemia, 1994, 8, 1706–1719.

¹³ Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. (Sissejuhatus poliitikasse, II.) Tartu, 1932, 10, 96–98.

EUROOPA IDENTITEET: MÄRK JA VÄLJAKUTSE

Rahvuslikud identiteedid on mitmedimensioonilised.¹⁴ Identifitseerimise eri tasandid moodustavad “truuduse kontsentrilised ringid” (James Coleman), mis asuvad üksteise sees. “Kõrgemate” – rahvusväliste identiteetide hulka kuuluvad ka regionaalsed identiteedid. Igasuguse regionaalse identsuse puhul on tähtis see, kelleks inimene end ise peab, millisesse kultuuri või subkultuuri ta arvab end kuuluvat või tahab kuuluda. See ei tarvitse alati kokku langeda tema tegeliku kuuluvusega. Niisugusel juhul on tegu identiteetide kriisi või konfliktiga, mis võib viia tegeliku või kujuteldava identiteedi vahetuseni.¹⁵ Suured ühiskondlikud vapustused, nagu sõjad, revolutsioonid, okupatsioonid, riikluse tekkimine või kaotamine ja muud seda laadi sündmused soodustavad identiteetide uuenemist, täienemist ja vahetust. Seda kõike näeb ka iseseisvas Eestis, kus globalismi ja regionalismi jõuline sissetung võimendas ja arendas suprarahvuslikku teadvust.

Eestlaste kõige laiem ja üldisem regionaalne identiteet on Euroopa. Euroopal on eestlaste jaoks maateadusest sootuks kaugemale ulatuv tähendus. “... üldinimlik on meil tähendanud ikka euroopalikku,” kirjutas Anton Hansen Tammsaare.¹⁶ Euroopa, eurooplus, euroopalikkus on olnud eestlaste enesetunnetuse ja kultuurilistsivilisatsioonilise enesemääratluse vahend, nende küpsuse ja täisväärtuslikkuse mõõt, “eneseinterpretatsiooni hüpotees”.¹⁷ Euroopa on andnud eestlaste identsusele globaalse dimensiooni, esmajoones euroopaliku kultuuriteadvuse näol.

Teisest küljest on kosmopoliitne Euroopa ja rahvuskeskne Eesti vastandid kui keskus ja perifeeria, metropol ja provints. Eesti vaimueliidile on sõnal “Euroopa” mitmetähenduslik, kohati kultuslik, müstilis-maagiline tähendus, mida pole võimalik üheselt defineerida. Euroopa on imetluse objekt ja paleus, ihaldatud märk ja väljakutse. Euroopa on eestlaste rahvusliku alaväärsuskompleksi allikas. Euroopaga võrreldes on Eesti paistnud väike ja tühine. Eesti intellektuaale on alati vaevanud hirm jääda kõrvale Lääne tsivilisatsiooni peateest, jääda marginaalseks ja Euroopas märkamatuks. Euroopa ja Eesti on aegade vältel muutunud, nad on teineteisele lähenenud ja teineteisest kaugenenud, ent küsimus eestlaste eurooplusest on jäänud. 20. sajandil oli probleemi olemus selles, et eesti haritlaste arvates ei langenud eestlaste euroopaliku olemuse endapeegeldus kokku “teiste”, s.o Euroopa peegeldusega eestlastest. Ehk teisiti öeldes: eestlased pidasid end eurooplasteks, Euroopa aga neid eestlaste arvates omaks ei tunnistanud. Niisugune vastuolu tõstatas paratamatult küsimuse, mida peaks eestlased tegema, et Euroopa nad omaks võtaks.

¹⁴ Vt **Smith, A. D.** *National Identity*. Harmondsworth, 1991, 9–14.

¹⁵ **Greenfeld, L.** *Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass., 1992, 14–17.

¹⁶ **Tammsaare, A. H.** Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele. – Rmt: **Tammsaare, A. H.** *Publitsistika, III (1926–1940)*. (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 275.

¹⁷ **Kivimäe, M.** Eesti kultuuri moderniseerumine Euroopa kultuuri kontekstis. Ettekanne seminaril “Eesti kultuur XX sajandil” 6. veebruaril 1998. Käsikiri siinkirjutaja valduses, 3.

Eestlaste põlist kuulumist Euroopasse ja lääne kultuuripiirkonda rõhutasid esimesed rahvuslaste juhid Hurdast alates. Eesti vaimueliidi tippudel sündis euroopalik teadvus rahvusliku teadvusega üheaegselt. Eurooplus ei tähendanud neile mitte üksnes läänlust, vaid ka erinevust idapoolsest slaavi-õigeusu tsivilisatsioonist, mida nad käsitasid kui Lääne kultuurilist antipoodi. Euroopa kui kultuuriruum oli eriti oluline kultuurirahvuslastele, kes ei pidanud riikluse olemasolu esmatähtsaks. Võttes teadlikult või alateadlikult üle saksa (baltisaksa) kultuuri vorme võttis maarahvas omaks ka euroopluse. Kultuuriline venestamine, vene keele ja hariduse pealesurumine aktualiseeris 19. sajandi lõpul küsimuse eesti kultuuri juurtest ja arenguperspektiividest.

Euroopa tõeline avastamine ja teadlik omaksvõtt rahvusliku eliidi poolt lei-dis aset siiski alles 20. sajandi algul ja peamiselt kirjanduse kaudu. Siis sai Euroopast ja eurooplusest üldise moderniseerimise mudel, poliitilise korra ideaal (demokraatia, inimõigused), uus kultuuriorientatsioon ja noore haritlaspõlve (Noor-Eesti) ideoloogia. Ühtlasi ka radikaalne alternatiiv saksa-vene hege-mooniale, rahvusfundamentalismile ja väljakutse traditsioonilisele talupojajähi-konnale. Läänlus ühildus “kriitilise rahvuslusega” ja oli selle üks peamisi tunnu-seid.¹⁸ Nooreestlased olid esimene põlvkond, kes õppis Euroopa kultuuri tundma “otsekohe-semalt, laiemalt ja sügavamalt” kui ükski varasem põlvkond.¹⁹ Noor-Eesti “modernsusprojekti”²⁰, tema elu- ja kunstifilosoofia aluseks oli eesti ühiskonnas 20. sajandi algul ilmnenu-d “euroopastumistung”, “euroopastumis-tendents”²¹, soov “pääseda maailma suure, rahvusvahelise kultuuri osaliseks”²², “rahvusvahelise vaimlise koostöö vajaduse tunne”²³.

Nooreestlaste järgi polnud eurooplus eestlastele mingi etteantud loomulik olek. Selle poole tuli aktiivselt pürgida, et eestlased kui “teoreetilised euroopla-sed”²⁴ muutuksid tegelikeks eurooplasteks. Noor-Eesti näol tekkis laia kande-pinnaga kultuuriliikumine, mis euroopastumise seadis oma lipukirjaks. Mitte üksnes kirjandus ja kunst, vaid kogu kultuur ja vaimsus, kogu eesti elu pidi saama uue näo ja omandama euroopalikud jooned. Noor-Eestiga seostub vaimne revolutsioon²⁵, esteetiline revolutsioon²⁶ ja moodsa kirjanduse algus²⁷. Hiljem on

¹⁸ Päss, M. Läänlus Eesti ühiskondliku mõtte liikumises. – Tänapäev, 1937, 9, 258–259.

¹⁹ Tammsaare, A. H. “Noor-Eesti V.” – Vaba Sõna, 1915, 7/8, 229.

²⁰ Kivimäe, M. Euroskeptitsismi ideeajaloost eesti kultuuris 20. sajandil: probleemiseade. – Rmt: Eesti Euroopa Liidu lävepakul. Koost. ja toim. R. Ruutsoo, A. Kirch. Tallinn, 1998, 132.

²¹ Tuglas, F. Moodsa kirjanduse algus Eestis. – Rmt: Raamatu osa Eesti arengus. Toim. D. Palgi. Tartu, 1935, 285, 291.

²² Kallas, A. Noor-Eesti. Näopildid ja sihtjooned. Tartu, 1921, 46.

²³ Linde, B. Mõtteid Noor-Eesti 25-aastasest minevikust. – Looming, 1930, 10, 1087.

²⁴ Tuglas, F. Kirjanduslik stiil. – Rmt: Noor-Eesti, IV. 1912. Helsingi, 1912, 97.

²⁵ Raun, T. Vaimne revolutsioon Eestis, 1896–1905. – Mana, 1969, 35, 16–20.

²⁶ Roos, J. Ankeet. – Looming, 1930, 10, 1148.

²⁷ Tuglas, F. Moodsa kirjanduse algus, 292. Vt ka Hennoste, T. Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. – Vikerkaar, 1993, 12, 69–74; Hennoste, T. Modernism ja meie: kolm pinget. – Keel ja Kirjandus, 1996, 4, 221–224.

küsitud, kas nn Euroopasse minek oli üldse vajalik, sest eesti kultuur, mis võrsus saksa õhus, oli niigi euroopluse rüpes.²⁸

Eestlaste euroopastumise esimesi kokkuvõtteid hakati tegema 20. sajandi teisel kümnendil. Arvamused läksid lahku. Optimistid kinnitasid, et eestlased on juba “modern kultuurrahvaks” kasvanud ja annavad Euroopa mõõdu välja, kuigi selle mõõdu alammäära.²⁹ Aino Kallas märkis tunnustavalt, et nooreestlaste pürgimus Euroopa haridussaavutuste poole ilma saksa või vene kultuuri eestkosteta on “Eesti psüüke täisealuse märk”.³⁰ Skeptikud, nagu A. H. Tammsaare arvasid, et “Euroopa kultuuri kaudu Eestit leida” pole korda läinud, kuigi kaugele Berliinist, Petrogradist või Helsingist pole jõutud.³¹ Friedebert Tuglase meelest oli Eesti vaimne elu poolel teel euroopalikku linnakultuuri ja -kirjandusse.³² Noor-Eesti hilisemad arvustajad on leidnud, et rohkem edu saavutasid nooreestlased Euroopa kultuuri Eestisse toomisel ja vähem tulemuslikud olid nad euroopaliku eliitkultuuri (“ülikultuuri”) loomisel ja selle Euroopasse viimisel.³³ Kuigi Eesti lähenes Euroopale, arenes moodne ühiskond siin palju aeglasemalt kui läänes, talupoeglik mõtteviis jäi valitsevaks, provintsialismi ületada ei suudetud, euroopa kõrgkultuuri mõisteti ja tarbiti vähe. Euroopas ei teatud eestlikust Eestist peaaegu midagi, rääkimata tunnustusest või omaksvõtmisest.

Eesti iseseisvumisega teisenes Eesti-Euroopa suhe kardinaalselt. Veneaegsest soovunelmast – euroopastumisest – sai eestlaste jaoks väga lühikese ajaga reaalsus. Euroopalikele väärtustele ja vormidele rajatud rahvusriigis ehitati üles euroopalik ühiskond, loodi euroopalik kultuur ja teadus, eestlased said kaasaja rahvuseks nii poliitilises kui ka kultuurilises mõttes. Iseseisvuse ajal integreerusid Balti riigid täielikult Euroopa riikide süsteemi ja maailmamajandusse.³⁴ Eesti iseseisvusvõitlus ning kontaktid teiste riikide ja ühiskondadega tegid Eesti rahvusvaheliselt tuntumaks kui kunagi varem. Eesti identiteet sai osaks Euroopa ühisidentiteedist.

Venemaast eraldudes määratles Eesti end ka riiklikult Läände kuuluvaks. Eesti sai iseseisvaks lääneriikide abiga ja lootis neilt igakülgset tuge ka edaspidi. Lähenedmist Lääne-Euroopale soodustas endise metropoli – Venemaa – eneseisolatsioonistlik ja Eesti(Lääne)-vaenulik poliitika. Tegelikult polnud Eestil, nagu teistelgi Balti riikidel, lääne-orientatsioonile mingit mõistlikku alternatiivi ei poliitika, majanduse, kultuuri ega julgeoleku vallas.

²⁸ Undusk, J. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil. – Looming, 1999, 2, 250.

²⁹ Juhanson, E. Vanemuine poolsada aastat kultuuritöös. – Vaba Sõna, 1915, 6, 164.

³⁰ Kallas, A. Noor-Eesti, 11.

³¹ Tammsaare, A. H. “Noor-Eesti V.”, 227.

³² Tuglas, F. Kirjanduslik stiil, 97.

³³ Loorits, O. Ankeet. – Looming, 1930, 10, 1154.

³⁴ Rothschild, J. East Central Europe Between the Two World Wars. Seattle and London, 1988, 367.

Tegelik integreerumine Euroopaga tugevdas euroopluse osatähtsust eestlaste rahvuslikus identiteedis, ent valitsevaks jäi ülekaalukalt ikkagi etniline teadvus. Lõtv ühendus Euroopaga ja avatus läände polnud ei õiguslikult ega emotsionaalselt kuigi siduv ega saanud ohustada rahvuslikku suveräänsust. Rahvusliku ja suprarahvusliku identiteedi konflikti ei tekkinud. Küsimuseni, kas euroopa rahvus või rahvuste Euroopa, polnud maailmasõdade vaheline Euroopa veel jõudnud. Euroopa idee polnud sel ajal kusagil saanud rahvusideeks. Poliitilistest vastuoludest ja vaenust lõhestatud autarkilises Euroopas saab tol ajal kõnelda üksnes kultuurilise ühtekuuluvuse tundest. Eesti ja Euroopa vastastikune visioon ja pilt, Eesti euroopalikkus või mitteeuroopalikkus oli probleem vaimse eliidi tippudele, mitte hulkadele.

Iseseisvusajal omandas Euroopa-diskurss küll uued piirjooned, kuid lääne kultuuriruumi kuulumisele põhjenduste ja õigustuste otsimine jäi ühiskondlikus mõttes ikka aktuaalseks. Tundub, et eesti haritlaskonna tippude hulgas polnud täit kindlust Eesti Euroopasse täisväärtusliku kuulumise kohta. Hoomatav on alltekst, et eestlaste eurooplus on kuidagi poolik, ebakindel, ajutine ja Euroopa osa olemises tuleb veenda kõigepealt iseennast, seejärel alles Euroopat. Eriti märgatav on niisugune ebalus kahekümnendate aastate ideelistes eneseotsingutes. Mart Kivimäe on osutanud vastuolule Euroopaga seotud omamüütide vahel eestlaste eneserefleksioonis. Kujutlus eestlastest kui “Euroopa vanimast kultuurirahvast” ei harmoneeru kujutlusega nendest kui “Euroopasse hilinenud maa-rahvast”.³⁵ Kolmekümnendate teisel poolel oli eesti tippharitlaskond Euroopasse juba sedavõrd sisse elanud, et sinna kuulumist peeti enesestmõistetavaks.

Harri Moora tugines Eesti lääneliku kultuuriidentiteedi tõestamisel ajaloolistele argumentidele. Tema põhijärelduseks oli tees, et Eesti pole kultuuriliselt kunagi kuulunud Ida-Euroopasse, vaid Läänemere maade hulka, kelle kultuuriline raskuspunkt on ikka olnud läänes, kuhu Eesti oli orienteeritud juba ammu enne Saksa sissetungi. Nagu Hurt, pidas ka Moora kultuuripiiriks Narvat-Peipsit: “Sellest piirist idapool on alati valitsend tunduvalt teissugused olud kui siin, kultuuritase on sääli ikka olnud siinsest madalamal; me võime edasi öelda, et kõige selle pärast nüüdne Eesti iseseisvus pole mitte mõne saatuse tuju, juhuslikult õnnelikkude konstellatsioonide sünnitis, vaid see põhjeb loomulikel, sügavail eeldusil, millede kujunemist võime jälgida juba kaugest hallist ajast alates.”³⁶

Niisugust kategoorilist vaatepunkti oponeeris Oskar Loorits, viidates eestlaste algsele idapoolsele päritolule: kuuluvus uurali rahvaste perre ja Ida maailma põhjapoolsesse – Euraasia – harusse. Tema arvates on eestlased algselt siiski “Ida vaimu lapsed”, kes kasvades ja ajapikku Läänega kokku puutudes omandasid osalt ka läänemaist ilmet. Loorits juhtis tähelepanu eestlaste väärtusteadvuse ja kultuuriideaalide põhjalikule erinevusele läänelikust (aaria) agressiivsest, ego-

³⁵ Kivimäe, M. Eesti kultuuri moderniseerumine, 135.

³⁶ Moora, H. Meie teadusliku töö ülesandeist ja võimalusist väljaspool kodumaad rahvusvahelises ulatuses. – Rmt: Kultuuri ja teaduse teilt. Tartu, 1932, 24.

tsentrilisest, ülimalt individualistlikust ning teisi eitavast elutundest ja mõtteviisist: “Meie rahvatraditsioonis nii selgesti väljenduv elutunde ja mõtteviisi põhilaad on ilmsesti idamaaine: passiivne ja mediteeriv, vaatlev ja unelev, salliv ja aupaklik, oma ekstreemides impressionismi, müstikasse ja visionäärsusesse kalduv, kuid üldisemalt siiski põhjamaiselt intellektuaalne ja meekekindel – kuni põikpäise jonnakuseni.”³⁷

O. Loorits oli üks väheseid, kes püüdis süveneda n-ö võõruse probleemi, mis seisnes eestlaste vaimses lõhestatuses. See tulenes põlvnemisest kahest erinevast maailmast – Idast ja Läänest, kontrastist uurali ja aaria elutunde ja mõtteviisi vahel ning väljendus väärtusteadvuse ja kultuuriideaalide põhjalikus lahkuminekus. Soome-ugri ürgalus polnud täiel määral omaks võtnud germaani ladestust ja soome-ugri põhi polnud lahustunud germaani pealiskihiti. Võõruse ületamises, antipoodide kõikehõlmavas sünteesis nägi Loorits soomeugriliku inimtüübi maailmaajaloolist missiooni.³⁸

Euroopa vaimustuse viljaks oli europotsentrismi levimine Eestis. Läänes universaalseks kuulutatud väärtused ja müüdid juurdusid ka Eesti vaimuelus. A. Tammekann nimetas Euroopat “maailma keskseimaks ja tähendusrikkaimaks osaks”, kuhu Eesti kuulub “ääremaana”.³⁹ Euroopa on “maailma tuum ja süda”, kellele järelejõudmise on endale eesmärgiks seadnud Jaapan, Hiina, India ja Orient.⁴⁰

SILD VÕI PUHVER?

Üheks negatiivseks Euroopaga seotud identiteediks Eestile oli nn Vahe-Euroopa. Vahe- või Diagonaal-Euroopa (*Zwischen-Europa*) mõistet kasutati maailmasõdade vahelisel ajal siis, kui Euroopa dihotoomiline jaotus Idaks ja Lääneks osutus mitmesugustel põhjustel ebapiisavaks. Vahe-Euroopa identiteeti formeerisid geograafia ja ajaloo kõrval esmajoones regiooni riikide kaasaegne sise- ja välispoliitiline seisund. Kõigepealt tuli arvesse asukoht Saksamaa ja Venemaa vahel. Sinna arvati Venemaa (NSV Liidu) “piiririigid” Soomest Rumeeniani, samuti Tšehhoslovakkia, Ungari ja Balkani riigid. Suurem osa neist kuulus piirkonda, mida on märgitud sõnaühendiga idapoolne Kesk-Euroopa (*Ostmitteleuropa, East Central Europe*) või kirdepoolne Kesk-Euroopa (*Nordost-Mitteleuropa*).⁴¹

³⁷ Loorits, O. Eesti kultuuri struktuurist, orientatsioonist ja ideoloogiast. – Varamu, 1938, 6, 720. Vt ka Loorits, O. Kas oleme ida või lääne päritolu? – ERK, 1936, 3, 49–53.

³⁸ Loorits, O. Kas oleme ida või lääne päritolu, 52–53; Loorits, O. Oma algupära otsinguil. – Rmt: Loorits, O. Oma rada. Programmartikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Tallinn, 1939, 98–99; Parhomenko, E. Eestluse kategoorilisest imperatiivist. – Vikerkaar, 1991, 12, 62–63.

³⁹ Tammekann, A. Euroopa, 1679.

⁴⁰ Samas, 1667.

⁴¹ Nende kohta vt Kurs, O. Euroopa ruumiline taassünd. – Akadeemia, 1992, 5, 899–911.

Nende riikide ajaloos ja kaasaegses olukorras oli palju ühist. Tegemist oli väikeriikidega (üksnes Poola püüdis edutult etendada suurriigi rolli), kes olid sajandeid olnud võõra võimu all. Nende rahvuslik ärkamine ja liikumine ning riiklik iseseisvumine toimus üldjoontes mustri järgi, mida on nimetatud Ida-Euroopa mudeliks.⁴² Seda iseloomustas kultuurirahvusluse domineerimine riikliku rahvusluse ees rahvusliku liikumise varastel etappidel ja suhteliselt hiline omariiklus, mis saavutati 19. sajandil või 20. sajandi algul. Kultuuriliselt olid need riigid saanud mõjutusi nii idast kui ka läänest ja nad olid erinevustele vaatamata jõudnud ligilähedaselt samale kultuurinivoole. Kõigi nende julgeolek oli ohustatud suurte totalitaarsete naabrite – Saksamaa ja Nõukogude Liidu – poolt. Enamikus neist riikidest kulges sisemine areng demokraatialt diktatuurile (erandiks Soome ja Tšehhoslovakkia). Niisugust suundumust soodustas noorte riikide madal poliitiline kultuur, korruptiivne erakonnapoliitika ja demokraatiakogemuse vähesus.

Vahe-Euroopale olid omased sise- ja välispoliitiline ebastabiilsus, suurriikide ambitsioonid ja intriigid. Neil riikidel oli territoriaalseid probleeme naabritega, omavahelistes suhetes löi välja riiklik ja rahvuslik vaen, mis viis autarkiani. Mitmes riigis olid suured ja mõjukad rahvusvähemused allikaks etnilistele pingetele, separatismile ja irredentismile, mida süvendas valitseva eliidi etnokraatlik rahvuspoliitika. Seega tulenes suur osa Vahe-Euroopa ühishoontest n-ö raskest saatusest. Tegelikult olid need maad väga erinevad ja teadsid üksteisest vähe. Saksamaa ja Nõukogude Liit töötasid vastu igasugustele katsetele moodustada regionaalseid liite, mis võisid tugevdada naaberriikide julgeolekut. Katsed moodustada Poola egiidi all “kolmas Euroopa” ei kandnud vilja.

Eestis jälgiti Vahe-Euroopa arenguid tähelepanelikult. Uue korra sisseseadmisel ja riigireformi läbiviimisel võttis Konstantin Päts eeskuju selle piirkonna riikidest, esmajoones Poolast ja Ungarist.⁴³ Liberaalsed haritlased arvustasid demokraatia likvideerimist Ida-Euroopas ning sealt autoritaarsete ja korporatiivsete eeskujude ülevõtmist. August Annist kirjutas sel puhul: “Näikse siis, et on nagu juba välja kujunenud mingi omapärane vahe-euroopaline “poolfašismi” kui ka selle võimuletuleku tüüp. See ei sünni enamasti suurte parteisõjavägede abil revolutsioonilisel teel nagu suuril pärisfašistlikel mail, vaid siin seda teostavad enamasti võimul olevad kodanlik-parlamentaarne algupäraga valitsused ise, üsna vaikselt, ja nimelt sageli just näiliselt antifaašistlikul kujul – kord suurema kord vähema õigusega väites, et nad pidid ära hoidma fašistliku võimuhaarangu. Kuid võimul olles likvideerivad nad nagu muuseas ka kõik demokraatlikud organisatsioonid ja sõnavabadused ega nähtavasti mõtlegi neid enam tagasi anda, kuigi otsene fašismihädaoht kadund.”⁴⁴

⁴² Vt **Kohn, H.** *The Idea of Nationalism*. New York, 1945; **Sugar, P., Lederer, I.** (toim.). *Nationalism in Eastern Europe*. Washington, 1969.

⁴³ Vt näit **Marandi, R.** Poola 1935. aasta konstitutsioon kui Eesti 1937. aasta põhiseaduse eeskuju. – Eesti TA Toim. Hum. Sots., 1992, **41**, 3, 192–197.

⁴⁴ **Annist, A.** Euroopa ja Aasia vahemail. – Akadeemia, 1938, 5, 277.

Vahe-Euroopast kui negatiivsest märgist püüti vabaneda. Hoopis meeldivam oli ühendaja ja vahendaja roll. Eesti kui Ida ja Lääne vahelise kontaktpiirkonna kujund oli tuntud juba iseseisvuseelse aja geopoliitilistes narratiivides, mis kujunesid F. Ratzeli õpetuse mõjul. Mentaliteedikujundina pärineb enesearusaam Lääne-Ida piirikultuurist baltisakslastelt 19. sajandi lõpust – venestusreformide ajast.⁴⁵ 20. sajandi algul kirjutasiid sellest V. Reiman ja J. Tõnisson, kusjuures mõlemad kõnelesid Eesti asendi dualismist, piirist, mis üheaegselt lahutab ja ühendab Euroopa kahte poolt.

Sillaks olemine eeldas eemalehoidmist rahvusvahelistest tüliküsimustest ja vastutegutsemist suurriikide hegemooniataotlustele Eesti (Balti) ruumis.⁴⁶ Eestis tõrjuti tagasi suurriikide geopoliitilised nägemused Balti riikidest kui enamlusevastasest sanitaarkordonist või puhvertsoonist kahe maailma – Ida ja Lääne – ning kahe suurriigi – Venemaa ja Saksamaa – vahel, mis justkui oleks ellu kutsutud nendevahelise kokkupõrke amortiseerimiseks. A. Piibu meelest oli Eestil endal aktiivne roll: “Balti riigid on ja tahavad olla sidemeks ida naabri ja lääne tsiviliseeritud maailma vahel. Nad on lääne tsivilisatsiooni kõige kaugemale ulatuvad eelpostid, mis tahavad anda julget pinda Itta püüdvale kaupmehele, tänapäeval samuti kui Hansa liidu päevil.”⁴⁷

Baltisaksa suurvaim Hermann von Keyserling arvas samuti, et Baltikumist tekib pikapeale “tõeline üleminekuala” Venemaa ja Euroopa vahel, üleminekuala, mille keskus on ometi Läänes, sest Euroopa vajab ühenduslüli uueneva Idaga rohkem kui kunagi varem.⁴⁸

Eesti vahendajarolli on mõistetud kitsamalt ja laiemalt. Esimene vaatepunkt piirdub majandusliku aspektiga – transiitkaubandusega, avaram tõlgendus hõlmab ka kultuurivahetuse. Küsimuse üks külg on see, mida Eesti vahendajana annab maailmale, teine külg – mida ta vahendajana ise saab. Kõige optimistlikumalt suhtuti Eesti vahendajarolli pärast Vabadussõja lõppu. Sellest loodeti suurt majanduslikku kasu⁴⁹, Eesti rahvusvahelise maine tõusu ja täiendavat julgeoleku garantiid. Niisugustest lootustest kirjutas Eduard Laaman 1920. aastal: “Uuel ajajärgul seisab Eestil ülesanne ees vahemehena lääne ja ida ilma vahel vaenulikke hõõrumisi ära hoida ja rahulikus ülesehitamistöös kaasa aidata. Mida parem ta rahuliku vahetalitajana oma ülesannet täidab, seda vähemaks jääb vaenulikkude õõrumiste hädaoht. Juba praegu näeme, kuidas vaba Vene transiit üle Eestimaa ühe Vene imperialismi tähtsama sõjapõhjuse ära sööb. Rahulikkudele läbikäimistele sillaks, vaenulikkudele tõkkeks olla, – see on piiriiriikide otstarve,

⁴⁵ Kivimäe, M. Eesti kultuuri moderniseerumine, 2.

⁴⁶ Meri, G. Eesti ülesanne Balti ruumis. – ERK, 1935 [ilmus 1936], 9/10, 174.

⁴⁷ Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika, 111.

⁴⁸ Keyserling, H. v. Baltikum. – Looming, 1989, 6, 819.

⁴⁹ Pihlamägi, M. Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1920. aastatel. – Eesti TA Toim. Ühisk., 1991, 40, 2, 102–105; Valge, J. Majandussillast Euroopa osaks. – Looming, 1991, 9, 1245–1253.

mis neid ilmasõja likvideerimisel ja uue Euroopa korraldamisel möödapääsemata vajaduseks teeb.”⁵⁰

Need lootused ei täitunud, ent sillaks olemise valmisolek jäi. Välismaal reklaamis Eesti end kui vahendajat vaimsetes (*intellectual*) ja kaubanduslikes suhetes. Sealjuures nenditi, et Eesti on omal jõul edukalt toime tulnud oma entiteedi formeerimisega⁵¹ ning seega kujutab endast iseseisvat geopoliitilist ruumi.

Sügavamad mõtestamist leidis Eesti vahendajaroll majandusgeograafide poolt, kes kinnitasid, et Eesti väikeriigi heaolu sõltub suurel määral välistegureist, konjunktuurist rahvusvahelistel turgudel, headest suhetest naabermaadega. A. Tammekann maalis ilusa pildi Eestist kui õitsvast vahendajamaast. “Idapoolsed Lääne-meremaad on selgekujulised vahetalituse- ja transiidimaad töendusliku Lääne-Euroopa ja eeskätt põllumajandusliku Ida-Euroopa ning Põhja-Aasia vahel. See asend võimaldaks normaalolukorris võrdlemisi rohke linnarahvastiku olemasolu, mis koosneks eeskätt kaupmehist, äriteenijaist, veo-, laadimis- ja laopersonalist, merimehist, laevavarustajaist jne. [...] Maarahvale annaks peamist tulu kodumaa ja naabermaade suurlinnade varustamine karjasaadustega – piima, või, juustu ja lihaga, vahest ka kartulite, puu- ja keeduviljaga. Elamistase võiks tõusta praegusest tunduvalt kõrgemale ja haridus- ning kultuurpolitikat tuleks juhtida nii, et eestlased oleksid eriti hästi informeeritud oma majandusliku suhtlemispiirkonna maade asjust, olles nendega elavas kultuurilises läbikäimises ja tundes nende keeli, kirjandust, maitseid, vaimseid püüdeid ja ainelise elu nõudeid ning eeldusi. Säärane keskkond on soodus mitmesuguste uute ja viljakate mõtete sigimiseks, mille kandjatena võib ka väikesearvulisel eesti rahval olla oma oluline osa maailma ja inimkonna kultuurilises arengus.”⁵²

O. Loorits juhtis tähelepanu eestlaste igipõlisele rollile olla Ida-Lääne piiri-valvur. Tänu sellele on nad saanud võtta mõlemast maailmast parimat, mis neile sobib. “Meie geopoliitiline asend on olnud meie suurimaks hädahouks, kuid ühtlasi ka meie suurimaks jõuallikaks: meie väike, kuid sõlmepunktina nii tähtis kodumaa, see on põline huvide ristluse ja vastolude kokkupõrke maa, mille poole on tungitud küll Idast, küll Läänest, nii Põhjast kui Lõunast, mille pärast on võidelnud meie suured ja väikesed, ligidased ja kauged naabrid, kuid mille tõeliste peremeestena oleme püsind siiski meie – jah, küllap ühelt poolt selletõttu, et võistlevad võõrjõud on üksteist vastastikku ohjeldanud, teiselt poolt aga kindlasti ka seetõttu, et just vastuolud on karastanud meid sisemiselt nii ja teisiti, on õpetand meid elama mistahtesuguses situatsioonis, on otse koolitand meid arvestama kõigi võimalike tegurite ja paradoksidega, on treeninud meid välja respektierima niihästi polt

⁵⁰ Laaman, E. Eesti lahkumine Vene riigist 1917–1920. Tallinn, 1920, 136.

⁵¹ Pullerits, A. (toim.). Estonia. Population, Cultural and Economic Life. Tallinn, 1937, 1.

⁵² Tammekann, A. Eesti. – Rmt: Maailma maad ja rahvad, 18. Toim. A. Tammekann, E. Kant. Tartu, 1932, 2294.

kui v a s t u väiteid, s.t. moodsas poliitilises keeles õigustama ka opositsiooni, tunnustama vastaseid, armastama enese ja teiste vabadust.”⁵³

H. Moora tõi esile Eesti kahesuunalise vahendajarolli: ühe Ida-Balti vöötme lülina on ta vahendajaks lõuna- ja põhjapoolsete Ida-Baltimaade vahel, samas on ta tähtis vahendaja Lääne ja Ida vahel.⁵⁴ Nii nähti Eestit ühest küljest Läänt ja Ida eraldava või ühendava piiririigina, teisest küljest iseseisva ja iseendaga toime tuleva riikliku ruumina.

PANEUROOPA IDEE

Ühendatud Euroopa idee tekkis peaaegu samaaegselt rahvusluse ja rahvusriikluse idee võidukäiguga Euroopas.⁵⁵ 19. sajandil spekulēerisid sellega mitmed suurriikide juhid⁵⁶ ja Euroopa intellektuaalid, nagu Victor Hugo, andsid ühinenud Euroopa ideele humanistliku sisu. Nad kujutasid seda rahus elavate rahvaste föderatsioonina – Euroopa Ühendriikidena. Prantsuse utopistlik sotsialist Henri de Saint-Simon kirjutas ühinenud Euroopast, mida valitseb sõltumatu rahvusülene föderaalvalitsus ja kahekojaline parlament.

Euroopa integratsiooniidee, mis eeldas suveräänsuse piiramist, läks vastuollu 19. sajandil levinud rahvusluse, poliitilise separatismi ja setsessionistlike ideedega, mis enamasti taotlesid absoluutset suveräänsust. Suurte impeeriumide lagunemine ja uute rahvusriikide kujunemine 20. sajandi algul tekitas pigem autarkiat ja isolatsiooni kui integratsiooni. Rahvasteliidu kogemus näitas, et Euroopas valitsev mentaliteet ei soosi piiramatut suveräänsuse vabatahtlikku kitsendamist.

Paneuroopa liikumise algatajaks ja juhiks on peetud krahv Richard Nicolas Coudenhove-Kalergit, kes oma vaateid eksponeeris kõrgelennulistes aforismides teostes “Paneuropa” (1923), “Kampf um Paneuropa” (1925–1928), “Held oder Heiliger” (1927), “Europa erwacht” (1935) jt. Ta kavandas uue maailmakorra ideaalse mudeli, hierarhilise süsteemi alates üksikisikust kuni päikesesüsteemini välja. See tugines föderalismile, omavalitsusele ja vabale indiviidile, kusjuures just indiviidi vabadus oli kõrgeimaks väärtuseks ja kogu süsteemi keskpunktiks. Totalitaarsele, tsentraliseeritud riigile vastandas ta föderatiivriigi, mille eeskujuks pidas Suurbritanniat, Ameerika Ühendriike ja Šveitsi. Föderatiivse ühinenud Euroopa ülesehitamisel pidi saama eeskujuks Šveits, Rahvasteliidu ümberkujundamisel Briti impeerium.⁵⁷

⁵³ **Loorits, O.** Eesti kultuuri struktuurist, 721.

⁵⁴ **Moora, H.** Meie teadusliku töö ülesandeist, 25–26.

⁵⁵ Vt **Piip, A.** Nüüdne maailmapoliitika, 52–75.

⁵⁶ Prantsuse keisrid Napoleon I (kõneles Euroopa konföderatsioonist) ja Napoleon III, Vene isevalitseja Aleksander I, Saksa kantsler O. v. Bismarck. 20. sajandil oli imperialistlike maailmalitsuslike ambitsioonide kattevarjaks Hitleri “uus kord” Euroopas, Leninil-Stalinil maailm revolutsioon ja nõukogude Euroopa. Kõik nad püüdsid moodustada niisuguseid liite, mis tagaks oma riigile hegemoonia teiste arvel.

⁵⁷ **Coudenhove-Kalergi, R. N.** Totaalne riik – totaalne inimene. Tallinn, 1988, 79–80.

Rahvasteliidus kerkis Euroopa ühendamise idee päevakorda ülemaailmse majanduskriisi ajal 1929. aasta mais. Algatajaks oli Prantsuse välisminister Aristide Briand, kes pidas silmas üsna lõtva ühendust. Septembris asutati spetsiaalne komisjon – Euroopa Uniooni uurimiskomitee. Küsimust arutati mitmes Rahvasteliidu komisjonis ja täiskogul, ent praktilisi tulemusi polnud. Pärast Briandi surma 1932. aastal liikumine soikus ja mõnevõrra elavnes taas Teise maailmasõja eelõhtul, kuna sellest loodeti abi sõja ärahoidmisel.⁵⁸ Eesti valitsus tervitas 1930. aasta juulis Euroopa Uniooni ideed ja teatas valmisolekust osaleda selle elluviimisel.⁵⁹ Föderalismi ja regionaalsete ühenduste ideed polnud sel ajal Eestis tundmata. Föderalism riigiehitusliku printsiibina tõusis eesti ühiskondlikus mõttes esile juba Esimeses Vene revolutsioonis, kui eesti parteid ja liikumised nõudsid enesemääramist ja poliitilist autonoomiat.⁶⁰ Uuesti võeti Venemaa föderaliseerimise ja Eesti osariigi idee üles 1917. aastal.⁶¹ Vabadussõja ajal kõnelesid Eesti ühinemisest teiste riikidega mitmesugustes kombinatsioonides paljud prominent- sed eesti poliitikud (Jaan Tõnisson, Konstantin Päts, Gustav Suits, Ants Piip jt). Föderatiivsest maailmakorrast ja -riigist, mis pidi loodama maailmarevolutsiooni tagajärjel, rääkisid ka eesti kommunistid. Jaan Anveldi koostatud Eesti Töörahva Kommuuna Nõukogu raadioüleskutse kõigi maade töölistele 29. novembrist 1918 lõppes sõnadega: “Elagu kõigi maade tööliste suur ühisus! Elagu terve ilma sotsialistlik föderatiivne nõukogude vabariik!”⁶²

Eesti Vabariigis oli Paneuroopa liikumise algatajaks ja entusiastiks Kaarel Robert Pusta, kes Eestis ja rahvusvahelisel areenil tegi aktiivselt propagandat Euroopa ühinemise kasuks.⁶³ “Kõik, mis kõvendab Euroopa ühtehoidu, kindlustab ka meie rahvuslist iseolemist. Toetades Paneuroopa Liitu, töötame meie oma iseisvuse, majanduslise hea käekäigu ja rahvuslise kultuuri alalhoidmise eest.”⁶⁴

Augustis 1929 moodustati Tallinnas Paneuroopa Eesti Ühing (esimees A. Piip), kus peagi oli mitusada liiget, sh Jaan Tõnisson, Johan Laidoner ja Jüri Jaakson. 1931. aastal esinesid K. R. Pusta ja J. Tõnisson Rahvasteliidus kõnedega, kutsudes üles kiiresti astuma praktilisi samme Euroopa ühendamiseks.⁶⁵ Eesti diplo-

⁵⁸ **Palk, P.** Euroopa ühendamise lugu. Tallinn, 1999, 20–22.

⁵⁹ **Made, V.** Eesti ja Rahvasteliit. Tartu, 1999, 218.

⁶⁰ **Karjahärm, T.** Ida ja lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850–1917. Tallinn, 1998, 97–98.

⁶¹ **Graf, M.** The problem of federalism in Estonian-Russian relations. – Rmt: Images and Mutual Perceptions of the Finns, the Estonians and the Russians in the 20th Century. Toim. H. Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1998, 36–38.

⁶² **Anvelt, J.** Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogu raadioüleskutse kõigi maade töölistele nõukogude võimu toetamiseks Eestis (29. novembril 1918. a.). – Rmt: **Anvelt, J.** Valitud teosed, 2. 1917–1921. Tallinn, 1983, 239.

⁶³ **Pusta, K. R.** Saadiku päevik. Tallinn, 1992, 116–118.

⁶⁴ Tsiteeritud allika järgi **Runnel, H.** Kaarel Robert Pusta ja Euroopa küsimus. – Akadeemia, 1995, 2, 242.

⁶⁵ 1931. aastal tegi Eesti delegatsioon Rahvasteliidus J. Tõnissoni juhtimisel Euroopa Uniooni uurimiskomiteele ettepaneku soovitada Euroopa riikide valitsustele kõigi abinõudega (ajakirjandus, raadio, kool, kino) levitada ja õhutada ühendatud Euroopa ideed. K. R. Pusta tegi ettepaneku asuda Euroopa Uniooni statuudi väljatöötamisele (**Palk, P.** Euroopa ühendamise lugu, 23; **Made, V.** Eesti ja Rahvasteliit, 219).

maatide aktiivsus ja järjekindlus äratas Euroopas tähelepanu.⁶⁶ 1932. aastal langetati Paneuroopa II konverentsil Baselis otsus asutada Euroopa partei. Selle rahvusvahelise erakonna programm avaldati Päevalehes.⁶⁷

J. Tõnissonile imponeerisid Coudenhove-Kalergi ja Briandi ideed mitmel põhjusel. Lääne demokraatiate egiidi all ühinenud Euroopalt lootis ta tuge pealetungiva totalitaarsuse, fašismi ja kommunismi vastu. Tõnisson uskus, et uuenenud Euroopas võidavad vabaduse, rahvaste üheõigusluse ja õigusriikluse põhimõtted ning väikeriigid saavad parema positsiooni, elu muutub “elamisväärses”. Samuti lootis ta, et Euroopa föderaliseerimine, kuni riigipiiride kaotamiseni, päästab Euroopa ja hoiab ära “läheneva üldise katastroofi”. Nende tema mõtete kokkuvõtteks on Nõukogude okupatsiooni eelõhtul, 1940. aastal EÜS-i XI albumis ilmunud artikkel “Euroopa föderatsiooni idee”, mis on tähtis osa tema vaimsest pärandist.⁶⁸

Eestlaste poliitiline alateadvus on alati adunud, et väikeriigi iseseisvust on võimalik tagada vaid suurema demokraatliku struktuuri raames.⁶⁹ Eestis, nagu teisteski väikeriikides oli Euroopa Uniooni idee aktiivne toetamine otseselt seotud kollektiivse julgeoleku ja “igavese rahu ideega”.⁷⁰ Mingit põhimõttelist diskussiooni Paneuroopa küsimuses Eestis ei tekkinud, küll aga avaldati arvamust selle idee elluviimise võimalikkuse kohta. E. Kant väitis, et Euroopa probleem ja (majandus)kriis laiemas mõttes tuleneb eurooplaste piiratud ja ühekülgsest maailmapildist, mis on iganenud ega vasta uuele reaalsusele majanduses, poliitikas, ühiskondlikus korras ja moraalis. Uus “planetaarse iseloomuga dünaamiline maailmapilt” peaks haarama kogu maailma, mitte piirduma üksnes “puhteuroopalise perspektiiviga”. Ta kutsus eurooplasi üles muutma mõtteviisi, asendama regionaalne eurotsentristlik mõtlemine veelgi globaalsema mõtlemisega, kui tahetakse, et Paneuroopa idee, Euroopa rahuprobleem kujuneks millekski enamaks kui fantaasia. “Alles siis, kui ka eurooplastest lihtmees tunnetab suuri kuhjuvaid maailmakeerustusi, alles siis suudetakse ületada siseeuroopalised rahvuslikud ning

---

⁶⁶ Palk, P. Euroopa ühendamise lugu, 23–24.

⁶⁷ Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika, 72–74.

⁶⁸ Selleks ajaks olid J. Tõnissoni vaated eestlaste eurooplusele teinud läbi drastilise evolutsiooni. Tsaariajal kartis ta euroopalikus “ülikultuuris” ohtu eestlaste rahvuskultuurilisele identsusele. Ta keeldus aktsepteerimast eurooplast kui kultuurilis-ideoloogilist orientatsiooni ja oli konfliktis Noor-Eestiga. Iseseisvas Eestis oli Tõnisson Pusta sõnul üks esimesi eurooplasi, kes nägi oma maa ja rahva vabaduse ning omariikluse garantiid koostöös teiste Läänemere maadega ja laiemalt Euroopa riikidega (Pusta, K. R. Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikuna ja diplomaadina. – Rmt: J. Tõnisson. Koguteos tema üheksakümnenda sünnipäeva tähistamiseks. Stockholm, 1960, 242).

⁶⁹ Ruutsoo, R. Euroopa Liit ja Eesti julgeolek. – Rmt: Eesti Euroopa Liidu lävepakul. Koost. ja toim. R. Ruutsoo, A. Kirch. Tallinn, 1998, 23.

⁷⁰ Koort, A. Meie rahvuspoliitika kõlbeline ideaal. – Rmt: Mõtteid valmivast intelligentsist. Tartu, 1923, 55–56; Urgart, O. Ankeet. – Üliõpilasleht, 1935, 2, 134; Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika, 65. Piip arvas, et ühinenud Euroopa on küllalt tugev seismaks vastu Venemaale, kui see püüaks Euroopat hävitada.

šovinistlikud vastuolud, mida seni paljud head eurooplased ikka veel peavad “maailmapoliitikaks”.⁷¹

Teise maailmasõja ajal prognoosis Kant Euroopa tulevikku “tema kõrgemas ühtsuses”, milleks on vaja saavutada “üle rahvuste küündiv kõrgem kord”, mis ühtaegu on rahvuslik ja euroopalik.⁷² Rudolf Aller kinnitas 1940. aastal, et on tarvis veel vaid üht inimpõlve, muutmaks kõiki prantslasi, inglasi, sakslasi, vene-lasi ja eestlasi üheks suureks rahvuseks – eurooplasteks, nagu on ameeriklased. See loovat eelduse Euroopa rahvaste sulatamiseks ühte Euroopa riiki.⁷³

Palju loodeti rahvusvahelisest vaimsest koostööst Euroopa vaimu (*esprit européen*) arendamisel.⁷⁴ Peeter Tarvel kirjutas vajadusest moodustada “tihe vaimutegelaste rinne”, et arendada Euroopa rahvaste vaimset koostööd ning ületada destruktiiivseid tendentse ja autarkiat Euroopas.⁷⁵

Tõenäoliselt oli Eesti oma julgeoleku nimel enam valmis ühinenud Euroopaks kui Euroopa ise. Maailmasõdade vahelises Euroopas oli euointegratsiooni ideedel vähe tegelikku põhja. Euroopa oli poliitiliselt üks killustatumaid piirkondi maailmas. Autarkia süvenes eelkõige majanduskriiside ajal, kui riikide egoism tuli esile eriti reljeefselt ja käis halastamatu võitlus ellujäämise eest. Kokku ei suudetud leppida isegi mitte pisiküsimustes, rääkimata koostööst. Coudenhove-Kalergi ja Briandi kavadele reageeriti Euroopa riikides enamasti skeptiliselt. Saksamaa ajakirjanduses kujutati neid kui kattevarju Prantsusmaa imperialistlikele plaanidele.⁷⁶ Euroopa Uniooni uurimiskomitee oli kunstlik moodustis, mis ei jõudnud iialgi Uniooni statuudi arutamiseni. A. Tammekannu sõnul oli Paneuroopa idee täiesti utopiline.⁷⁷ Selle teostatavuses kahtles ka Paneuroopa tuline pooldaja A. Piip ise.⁷⁸

BALTOSKANDIA: IMAGINAARNE IDENTITEET

Eesti kuuluvus Põhjalasse on eestlaste üks kõige tugevamini kinnistunud enesekohaseid müüte. Niisuguse regionaalse üksuse mõttelisel ehitamisel tugineti geograafilise asendi kõrval ka ajaloolistele, kultuurilistele ja rahvuspsühholoo-

⁷¹ Kant, E. Maailma üldpilt ja liigestus. – Rmt: Maailma maad ja rahvad, 1. Toim. A. Tammekann, E. Kant. Tartu, 1930, 7–13.

⁷² Kant, E. Euroopa tulevikust. – Rmt: Kant, E. Linnad ja maastikud. Koost. O. Kurs. Tallinn, 1999, 338–341.

⁷³ Aller, R. Mõtteid tänapäevast ja tulevikust. – Akadeemia, 1940, 1, 23.

⁷⁴ Ney, G. Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis. – Rmt: Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tallinn, 1934, 8; Piip, A. Rahvusvaheline vaimne koostöö. – Üliõpilasleht, 1937, 10/11, 252–253.

⁷⁵ Tarvel, P. Vaimse koostöö ülesandeid nüüdisajal. – Looming, 1938, 5, 561.

⁷⁶ Medijainen, E. Maailm provintSIONU peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940. – Kleio, 1998, 47.

⁷⁷ Tammekann, A. Euroopa, 1676.

⁷⁸ Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika, 74–75.

gilistele teguritele. Selle identiteedi alusmüüriks oli enesekujutus eestlastest kui kultuuri ja mentaliteedi poolest "põhjamaisest rahvast"⁷⁹, kes kuulub "põhjatõugu"⁸⁰ ning kellele on omane "põhjamaine vaim", mida A. Annisti sõnul iseloomustab kõrge isikukultuur, demokraatia, individualism, sallivus, eetilisus ja religioosus⁸¹. Niisugune rahvuslik mütoloogia sai toetust poliitikutelt ja geograafidelt.

Baltoskandia riikliku ühenduse idee ulatub Esimese maailmasõja aega. Venemaa läänepoolsete äärealade eraldamise ühe võimaliku variandina kaaluti Saksa-maal Baltikumi ühendamist Põhjamaade liiduga, mille juhtriigina nähti Rootsit.⁸² Aleksander Kesküla plaan oli luua Põhja-Euroopas Rootsi egiidi all kaksik-kuningriik (Austria-Ungari eeskujul) Rootsist, Soomest ja Eestist. Ta loosis, et edaspidi ühinevad niisuguse föderatsiooniga ka Norra, Taani ja Island.⁸³ Maanõukogu koosolekul 25. augustil 1917 kõneles J. Tõnisson Baltimaade ja Põhjamaade ühendusest.⁸⁴ 1917.–1918. aastal kaalusid eesti poliitikud (A. Piip, K. R. Pusta, K. Päts, G. Suits jt) mitmesuguseid variante liitumiseks Soome ja Skandinaavia maadega: Eesti-Soome unioon, Eesti-Soome-Läti unioon, Eesti-Skandinaavia föderatsioon.⁸⁵ Balti-Skandinaavia liidu (nn Suure Balti liidu) mõte oli ühendada kõik Läänemerd ümbritsevad väikeriigid. A. Piibu sõnul ei peetud silmas siiski liitriiki, vaid lõtva lepingulist konföderatsiooni (see juhiks üldisi kaitseküsimusi), välispoliitika koordineerimist, Balti kaubanduse kaitset ja majandussuhete arenemist Balti riikide vahel.⁸⁶

Mõned rootsi geograafid aktsepteerisid ideed Baltoskandiast kui terviklikust regioonist, mis haaras valdavalt Rootsi suurriigi kunagise mõjupiirkonna. Niisugune kontseptsioon avardas traditsioonilist Põhjamaade (Fennoskandia) mõistet ja oli ühtlasi teatavaks tunnustuseks Eesti ja Läti Põhjala-suunalistele pürgimustele. Göteborgi ülikooli professor Sten de Geer eraldas Baltimaad Venemaast ja liitis nad Skandinaaviaga homogeensesse rajooni, mida ta 1928. aastal nimetas Baltoskandiaks.⁸⁷ Laiema määratluse järgi haaras Baltoskandia seitse riiki: Rootsi, Norra, Taani, Soome, Eesti, Läti ja Leedu, kokku üle 20 miljoni elanikuga. Kitsama määratluse kohaselt kuulus sinna Balti riikidest üksnes Eesti. Baltoskandia ideed arendasid edasi Edgar Kant, leedu geograaf Kazys Pakštas jt.

⁷⁹ Tõnisson, I. Eesti välispoliitika, II. – Akadeemia, 1937, 6, 376.

⁸⁰ Ridala, V. Tõu küsimus. – Rmt: Eesti Kultura, III. Korrald. V. Reiman. Tartu, 1913, 326.

⁸¹ Anni [Annist], A. Meie asend ja orientatsioon. – Üliõpilasleht, 1935, 3, 101.

⁸² Karjahärm, T. Ida ja lääne vahel, 196.

⁸³ Arens, O. Aleksander Kesküla. – Eesti TA Toim. Ühisk., 1991, 40, 1, 30–31.

⁸⁴ Jaan Tõnisson Eesti välispoliitikas. 1917–1920. Dokumente ja materjale. Koost. H. Arumäe, T. Arumäe. Tallinn, 1993, 10.

⁸⁵ Piip, A. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Tartu, 1934, 61–62; Graf, M. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, 189–190, 206–209.

⁸⁶ Piip, A. Nüüdne maailmapoliitika, 103–104.

⁸⁷ Kurs, O. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest, 1257.

E. Kanti köitis Baltikumi ja Skandinaavia kultuuripoliitiline liit. Ühisjooni leidis ta Läänemere maade ajaloolises saatuses ja kaasaegses olukorras: “Nende suureks ühisülesandeks praegusel ajajärgul on omavahel leplikus vaimus ja algupäraste kultuuri-loomingute huvides üheskoos kaitsta Balti mere – Baltoskandia vahemere – vabadust ning lahtiolekut, ja nende kutsumuseks: võidelda neid ümbritsevaid suurearvulisi rahvaid peibutavate kollektiivsete müütoste ning ekspansioonikihkude vastu. Selles heitluses indiviidi, rahvuste ja inimsoo vabaduse heaks on igal ühel neist ja kõigil kokku täita ülimalt väärikas ülesanne.”⁸⁸

Baltoskandia ühenduse idee tipnes K. Pakštase brošüüris “The Baltoscandian Confederation” (ilmus 1942. aastal USA-s), kus ta esitas konkreetse kava luua konföderatiivne riik – Baltoskandia Ühendriigid – Šveitsile või USA-le sarnase põhiseaduse alusel.⁸⁹

Kujutlus Eestist kui Baltoskandia riigist sai E. Kanti eestvedamisel 1930. aastail valitsevaks, seda hakati pidama rahvusliku diskursi loomulikuks osaks. Põhjala märk pidi andma eestlusele tsiviliseeritud näo ja olema Euroopasse kuulumise tagatiseks. Mitte saksa kultuuriruumi, vaid Soome ja Skandinaavia kaudu tahtsid eesti haritlased kuuluda Euroopasse. Marko Lehti seletab eestlaste niisugust identiteeti Banedict Andersoni kuulsa metafooriga rahvusest kui väljamõeldud ühiskonnast (*imagined community*).⁹⁰

Baltoskandia polnud üksnes geograafiline, vaid ka kultuuriline ja poliitiline kujund. O. Loorits nimetas Baltoskandiat “maailma väikerahvaste kõige tugevaks kultuurikantsiks”.⁹¹ Georg Meri loetles Baltoskandia identiteedi rassilisi ja kultuurilisi tunnuseid: “Baltoskandia riikide rahvastik kuulub domineerivalt põhja või idabalti rassi, tunnistleb protestantliku individualismi kultuuringi, seisab kõrgel haridusastmel ja tal on suuri vaimse ja kehalise energia tagavarasid.”⁹² Baltoskandia unelmast tähtsamaks arvas ta Eesti suhteid kogu Läänemere ruumi maadega, sh Saksamaa ja Venemaaga. Hugo Viires soovis “eestluse jõustamist kõige põhjamaise positiivsusega, eriti soomlusega”, et anda sellele elustav impulss ja vabastada see ühekülgsete kultuurimõjude ikkest. Balti-Põhjala ühistunnet kujundavatest teguritest tõstis Viires esile looduslikke olusid, visa tööd ja edasipürgimist, väiketalude süsteemi, kõrgelt arenenud merendust ja põllundust.

⁸⁸ Kant, E. Eesti geograafilisest kuuluvusest, 141.

⁸⁹ Lehti, M. Unelma Itämeren liitosta. Baltian itsenäisyyden rakentaminen Skandinavian yhteyden kautta. – Rmt: Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991. Toim. H. Roiko-Jokela. Jyväskylä, 1997, 266–267; Lehti, M. Baltoscandia as a national construction. – Rmt: Relations Between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century. Toim. K. Hovi. Turku, 1998, 25–26.

⁹⁰ Lehti, M. Baltoscandia, 27.

⁹¹ Loorits, O. Meie ideoloogia ümbermõtestamisel. – Rmt: Loorits, O. Oma rada. Programm-artikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Tallinn, 1939, 73.

⁹² Meri, G. Eesti ülesanne, 169.

“Baltoskandia idee ja selle rakendusest tekkinud regioon on välja kasvanud võrdlemisi ühtlase iseloomuga eluavaldustest ja kokkulangevaist elutingimustest neil mail, mida ta hõlmab. [...] Ja kui laskuda nende rahvaste minevikku, siis selgub üsna üllatuslik tõik: nende elukäigus ja ajaloo on palju ühiseid jooni, ühiseid kannatusi ning ühiseid kultuurisugemeidki, mis neid köidavad. Sama peab ütlema ka elanike füüsiliste omaduste, põhinatuuri ja rahvapsühholoogia kohta: siingi on ilmselt suur harmoonia ja homogeensus, iseäranis Fennoskandia mail. Vaikne tagasihoidlikkus, väline külmus, kuid sisemiselt sügav hingelisus, kainus mõtlemises ja kangelus on omadused, mis esinevad Baltoskandia rahvaste põhjamaises iseloomus. Ka oleviku sotsiaal- ja majanduspoliitilised ning diplomaatilikud sidemed näitavad, et meil nii nüüd kui tulevikus on käia mõnetigi ühist teed.”⁹³

Pürgimisel Baltoskandiasse olid ilmsed poliitilised tagamaad. Seda ajendas soov distantseeruda nii Ida- kui ka Vahe-Euroopast, mis oli seotud nn rajariikide (*Randstaaten*) mõistega, eemalduda Saksa-Vene mõjupiirkonnast, natside geopoliitikas (Karl Haushofer) käibivast “saksa idaruumi” ideest. Ilmar Tõnisson taotles Eesti otsustavat lahtiütlemist Balti liidust ja lülitumist “Põhjamaade vabasse koostööblokki” diplomaatilise, kultuurilise ja majandusliku koöperatsiooni eesmärgil, perspektiiviga moodustada tulevikus sõjaline defensiivallianss.⁹⁴ Igakülgsest, sh poliitilisest ja sõjalisest koostööst Baltoskandias unistasid mitmed innukad Rootsi sõbrad.⁹⁵ Neil tuli pettuda.

Põhjamaades oldi nõus suhtlema Balti riikidega kultuuriliselt, ent mitte sõjalis-poliitiliselt. Baltoskandia keskse riigi – Rootsi põhihoiak Balti riikide suhtes oli reserveeritud ja passiivne.⁹⁶ Seal usuti nende eluvõimesse ja püsima jäämisse veelgi vähem kui Soomes. Tegelikult riikidevahelises läbikäimises polnud Baltoskandia ideel suuremat väärtust. Üldiselt Baltimaid Põhjamaadena ei käsitatud ja neid Põhjamaade foorumitele ei kutsutud.

KULTUURIORIENTATSIOON

Väikerahvastele ja -riikidele, kes alles konstrueerivad oma identsust ja otsivad oma kohta maailmas, on välisorientatsiooni küsimus eriti tähtis. Nii kollektiivsel

⁹³ Viires, H. Meie kultuuripoliitiline välisorientatsioon ja Baltoskandia idee. – ERK, 1938, 2, 63.

⁹⁴ Tõnisson, I. Eesti välispoliitika, II, 395 jm. Tervikuna oli I. Tõnissoni nõutud selgekujuline orientatsioon Põhjamaade suunas perspektiivitu ja selle aktiivne propaganda võinuks ainult halvendada Eesti-Skandinaavia suhteid (Arumäe, H. Parimad soovid ja karm reaalsus: Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest tõekspidamistest. Arvustus. – Akadeemia, 1998, 7, 1553).

⁹⁵ Kuldkepp, M. Baltoskandia kultuuriline koostöö. – ERK, 1937, 3, 61, 64; Horm, A. Rootsi suhetest Balticumiga. (Stockholmi ülikooli Balti sektsiooni sekr. dr. Schück'i intervjuu.) – Akadeemia, 1937, 2, 123–127.

⁹⁶ Calgren, W. M. Rootsi ja Baltikum. Maailmasõdade vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni. Ülevaade. Tallinn, 1995, 17; Jaanson, K. Põhjavalgus või fatamorgaana? Balti-Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni. – Akadeemia, 1990, 9, 1897.

rahvuslik-riiklikul kui ka isikutasandil määrab see paljus nende suhtumise välismaailma. Kust võtta eeskujusid, kellega liituda, kuidas suhtuda võõrmõjudesse – neid küsimusi on teadlikult või ebateadlikult püstitatud eestlaste eneseteadvustamise algaegadest peale.

Orientatsiooni kui üldmõistet pole võimalik ammendavalt defineerida, selleks on ta liiga abstraktne ja ebamäärane. Konkreetsemalt saab piiritleda kultuurilist, poliitilist, sõjalist, majanduslikku või muud orienteerumist mingile piirkonnale, riigile (või nende grupile).⁹⁷ Välisorientatsiooni all on enamasti mõistetud riikide välispoliitikat, mis avaldub rahvusvaheliste suhete praktikas ja on seetõttu hõlpsamalt kirjeldatav. Erinevate sfääride orientatsioon ei tarvitse kattuda, kuigi sõltuvus nende vahel on ilmne. Pikema aja vältel kujunenud kultuuriorientatsioon on osutunud püsivamaks kui heitlikust konjunktuurist sõltuvad välispoliitilised ja majanduslikud eelistused.

Eestlaste kultuuriteadvuse ja kultuuriorientatsiooni kujunemise juures on lähtepunktiks asumine saksa-vene kultuuriareaalis ja nende kahe suhkultuuri intensiivne mõju, eeskätt eesti kultuuri “saksalik põhi” (J. Hurt). Teisest küljest on eesti omakultuuri formeerumine ja iseseisvumine toimunud eraldumise ja eemaldumisega neist traditsioonilistest kultuurivahendajatest ja hooldajatest. Nii-öelda “etteantud” teguritena määrasid “oma ja võõra” vahekorra rahvuskultuuris eestlaste suhteliselt hiline rahvuslik ärkamine, rahvusliku eliidi kujunemine saksa-vene kultuuri ja hariduse väljas ning rahvusriikluse tekkimine talupojajühiskonna pinnal.⁹⁸

Iseseisvuseelisel ajal kujunes eestlaste väikerahvaliku enesetunnetuse taustal välja pilt ohustatud rahvuskultuurist, mida permanentsetl ähvardab hääbumine kuni täieliku väljasuremiseni. Omakultuuri kitsalt mõistvad rahvuslased-etnosentristid pidasid ohuks igasuguseid välismõjusid: venestumist, saksastumist, euroopastumist, sotsialismi, universalismi ja kosmopolitismi. Nooreestlased omakorda taunisid kitsast etnonatsionalismi, talupojakultuuri apoloogiat ja eneseisolatsionismi, veelgi enam saksa-vene kultuuriimperialismi. Vabanemine “saksa-vene väimsest orjusest” (G. Suitsu sõnul 600-aastasest “balti-mongoli-ikkest”) sai eesti modernistide tekstides käibeterminiks. Mõistes, et ilma välismõjude omandamiseta pole võimalik eesti professionaalkultuuri luua, leidsid nad *modus vivendi* nende tasakaalustamises ja mitmekesistamises nii, et ükski suhkultuur ei pääseks domineerima. Nad pooldasid täielikku vabadust kultuuriorientatsiooni valikul. Seda oli raske saavutada poliitilise vabaduse puudumise ja venestamise tingimustes.⁹⁹

⁹⁷ Medijainen, E. Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas. – Akadeemia, 1996, 3, 457.

⁹⁸ Vt Jansen, E. Suure kultuurimurrangu lävel. – Keel ja Kirjandus, 1993, 5, 293–303; 6, 344–357; Jansen, E. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – Akadeemia, 1994, 11, 2243–2261.

⁹⁹ Jansen, E. Estonian culture – European culture in the beginning of the 20th century. – Rmt: The Baltic Countries 1900–1914. Toim. A. Loit. Uppsala, 1990, 311–326.

Alles iseseisvas Eestis saab kõnelda kultuurilisest avatusest ja vabadusest kultuuriorientatsiooni valikul. Omariikluse ajal vabanesid eestlased vägivaldse venestamise (administratiivse ja kultuurilise) surve alt, vene-slaavi kultuuri mõju vähenes järsult. Venekeelse hariduse asemele tulid emakeelne kool, rahvuslik ülikool ja rahvusriigi vajadusi arvestavad õppekavad. Saksa mõju kahanes vähem, kuna saksa kultuurijuured olid sügavamal. Romaani ja anglosaksi kultuurimõju tervikuna kasvas. Eesti kultuuri suhte väliskultuuridega määras nüüd omakultuuri kapatsiteet, tema suutlikkus rahvusvahelist kultuuri, haridust ja teadust vastu võtta, ümber töötada, absorbeerida.

Eesti poliitilise, majandusliku ja kultuurieliidi välisorientatsiooni(de) põhisuunad polnud mingid juhuslikud visioonid, vaid enamasti ajalooliselt ja geopoliitiliselt determineeritud suundumused, millele vajutas oma pitseri hetke suurpoliitiliste jõudude vahekord. Samas ei saa eitada üksikutele maadele orienteeritud huvigruppide või isikute olemasolu, kelle sümpaatiad olid motiveeritud majanduslike, poliitiliste, kultuuriliste, perekondlike või muude huvidega. Siiski ei võimaldanud nii väike ühiskond nagu Eesti kuigi paljude erineva orientatsiooniga huvigruppide kujunemist. Välispoliitilise orientatsiooni ümber käis erakondade vahel küll debatt, ent teravat vastasseisu selles küsimuses ei tekkinud.¹⁰⁰ Kui riiklikul tasandil jälgiti hoolega diplomaatilist etiketti, siis intelligents avaldas oma sümpaatiat ja antipaatiat avalikult ja kohati üsna teravas sõnastuses.

Seoses “uue rahvusliku liikumise” ja Eesti “oma tee” otsimisega hakati kolmekümnendate esimesel poolel kõnelema kultuuripoliitilise välisorientatsiooni ümberkorraldamisest.¹⁰¹ Eduard Vilde nõudis tungivalt “kindlakujulise ja kindlasihilise kultuuripoliitilise välisorientatsiooni” viivitamatut kindlaksmääramist, et päästa eesti rahvas “vaimsest ummikust”.¹⁰²

1933. aastal korraldas Loomingu toimetuse ankeedi kultuuripoliitilisest välisorientatsioonist. “Kuigi iga rahva kultuur võrsub ta enese juurtest ja saab tugevaks ammutades toitu iseene sisejõust, on põliste ja pidevate kultuuride eeskujuga ja mõjutus nooremaile kultuuridele ikkagi möödapääsematu. Kui varemil sajandil meil tuli vastu võtta ainult sundmõjusid, on nüüd, iseseisvuse päevil, meie kultuuripoliitiline välisorientatsioon enam-vähem vabalt valitav, ning teadlik sõnavõtt selles küsimuses, mis lõplikult veel otsustamata, küllalt tähtis. Seejärel pöördub Loomingu toimetuse meie kultuuritegelaste poole palvega vastata järgmistele küsimustele:

1) *Missuguse kultuurimaa mõjupiirkonda te eelistate meie kultuuripoliitilises välisorientatsioonis? Mis suhtes ning kust poolt te loodate edaspidiseid viljastavaid välisergutusi meie vaimuelule, eriti meie kirjandusele?*

2) *Milliste võõrkeelte tundmist te soovitaksite Eestis tõsta ja mis keelt näha esimese võõrkeelena meie koolides?*

¹⁰⁰ Toomla, R. Eesti erakonnad. Tallinn, 1999, 175.

¹⁰¹ Viires, H. Meie kultuuripoliitiline välisorientatsioon, 64.

¹⁰² Vilde, E. Ankeet. – Looming, 1933, 9, 1081–1082.

3) *Kuivõrra soovitavaks või ebasoovitavaks peate seniste sunniviisiliste kultuurimõjude (vene, saksa) jätkumist iseseisvas Eestis?*¹⁰³

Ankeedile vastas 27 tuntud kultuuri- ja ühiskonnategelast, mis võimaldab saada teatava pildi haritlaskonna hinnangutest välismõjudele ja mõnevõrra ka omakultuuri olukorrale tervikuna.¹⁰⁴ Pilti täiendab Üliõpilaslehe ankeet “Meie nüüdsest kultuuriehitusest” (1935), millele vastas 23 inimest.¹⁰⁵ Üldiselt valitses arvamus, et eesti kultuuri on ladestunud liiga palju võõrapärast, mis on eestluse eksistentsile hädaohtlik. O. Loorits osutas “ebakriitilisele laenamise-maaniale”, kõige välismaise ülistamisele ja hüperboolsele ülehindamisele *a priori*.¹⁰⁶ Johannes Aavik kvalifitseeris suurrahvastele “orjaliku järeletegemise tungi” eesti iseloomu tunnusjooneks.¹⁰⁷ Daniel Palgi kõneles eestlaste “alistumistarvidusest”.¹⁰⁸ Eriti ohtlikuks peeti ühe kultuuri mõju alla sattumist, mis ähvardaks muuta Eesti mõne välisriigi kultuuriproovintsi. Väljapääs seisnes välismõjude “tasakaalulises ristluses” (P. Tarvel), nende doseerimises ja mitmekesistamises, esmajoones aga saksa-vene mõju väljatõrjumises, selle neutraliseerimises ja asendamises “tervendavate mõjudega” (J. Aavik). Soovitavaks peeti omandada niisuguseid kultuure, mis on “võimalikult universalistlikud” ja ilmutavad arusaamist teistest kultuuridest (P. Tarvel), mis esindavad “küpsemat kultuurikonda” (Johannes Semper), mille sugemeid eesti kultuuris on vähe (Ants Oras) või millesse absorbeerumist ruumilise kauguse tõttu pole karta (I. Tõnisson).¹⁰⁹

Valikuvabaduse ja kultuuripoliitilise pluralismi poolt olid P. Tarvel, O. Loorits, G. Suits, E. Laaman, Paul Hamburg ja Mihkel Martna. Bernhard Linde soovitas mitte piirata end vabatahtlikult “põhimõtteliste suuna-traataedadega”.¹¹⁰ A. Oras leidis, et omakultuuri ei saa kunstlikult produtseerida ei muistsest algupärast ega välisorientatsioonidest, see tekib spontaanselt – tegelemisest kultuuriga. Omakultuuri ehitamisel tuleb kogu ehitusmaterjal üldinimlikust vaimsusest ja seetõttu peab olema kontaktis kõigea. “Hea eestlane on ühtlasi ka hea europlane!”¹¹¹

¹⁰³ Ankeet kultuuripoliitilisest välisorientatsioonist. – Looming, 1933, 7, 852.

¹⁰⁴ Ankeet. – Looming, 1933, 8, 966–971; 9, 1077–1088; 10, 1193–1200; 1934, 1, 105–116.

¹⁰⁵ Ankeet. – Üliõpilasleht, 1935, 2, 48–59; 4, 128–136.

¹⁰⁶ **Loorits, O.** Eesti kultuuri struktuurist, 718; **Loorits, O.** Vana ja uue vaimu võitlusriindel. – Rmt: **Loorits, O.** Oma rada. Programmartikleid uue Eesti loomisel 1934–1938. Tallinn, 1939, 81.

¹⁰⁷ **Aavik, J.** Eesti omapärane kultuur ja rahvuslikud pahed. – Rmt: **Aavik, J.** Rahvustunde nõrkusest Eestis. Eri aastate kirjutisi. Tallinn, 1988, 39.

¹⁰⁸ **Palgi, D.** Ankeet. – Looming, 1933, 9, 1079.

¹⁰⁹ **Treiberg [Tarvel], P.** Ankeet. – Looming, 1934, 1, 108–109; **Aavik, J.** Ankeet. – Looming, 1933, 8, 971; **Semper, J.** Prantsuse vaimulaad ja meie rahvuslik omapära. – Rmt: **Semper, J.** Prantsuse vaim. Esseid. Tartu, 1934, 37; **Oras, A.** Ankeet. – Looming, 1933, 10, 1196–1197; **Tõnisson, I.** Rahvuse olu ja rahvuslus. – Rmt: Eesti Üliõpilaste Seltsi album, X. Tartu, 1934, 77.

¹¹⁰ **Linde, B.** Ankeet. – Looming, 1934, 1, 107.

¹¹¹ **Oras, A.** Ankeet. – Üliõpilasleht, 1935, 2, 54.

Valdav oli seisukoht, et orienteeruda tuleb enam kui ühele kultuurile. Suurem osa ankeetides osalenud haritlasi pooldas inglise-prantsuse orientatsiooni. Teises järjekorras, ent tagasihoidlikumalt kui kahekümnendatel aastatel nimetati Skandinaaviat ja Soomet. Enamik soovis esimeseks võõrkeeleks koolis inglise keelt, teiseks prantsuse keelt. Üsna palju toetajaid, eriti humanitaaride seas oli niisugusel variandil, kus esimeseks võõrkeeleks on mõlemad: reaalarhus inglise, humanitaarharus prantsuse keel (Andrus Saareste, E. Laaman, Eduard Hubel, A. Oras, P. Tarvel, G. Suits, Jaan Roos, Eerik Laid, E. Vilde). Saksa, vene, soome, rootsi jmt keelte õppimine tunnistati vabatahtlikuks.

Uue kultuuripoliitilise välisorientatsiooni mõtteks ja eesmärgiks oli distantseerumine saksa ja vene kultuurist ning lähenemine inglise ja prantsuse kultuurile. Seda saatis tageduseni ulatuv saksavastane retoorika. Seejuures ignoreeriti tõsisasja, et Eesti kuulub ajalooliselt saksa kultuuriruumi ja selle kaudu ka Euroopasse. Saksa-vene "sunniviisilist" kultuurimõju kujutati mineviku raske pärandi ja koormana, millest tuleb võimalikult kiiresti vabaneda. Vaid üksikud, nagu Otto Liiv ja Mihkel Martna tunnistasid saksa kultuurimõju paratamatuks ja võtsid seda *sine ira et studio*. Saksa kultuuri sihiliku halvustamisega kaasnes briti-prantsuse kultuuri mõõdutundetu ülistamine. Ümberkehastumise ja kultuuriruumi vahetamisega taheti vabaneda kõigest saksalikust, kinnistada uut enesekohast müüti ja identiteeti. Tegelikult oli uues kultuuripoliitilises välisorientatsioonis vähe uut. Selle põhisuund oli ikka seesama, mis nooreestlastel paarkümmend aastat varem.

Eesti haritlaste kultuuripoliitilisele välisorientatsioonile avaldasid kahtlemata mõju nende sise- ja välispoliitilised hoiakud – allergia diktatuurirežiimide ja -maade vastu, mis jätkuvalt stimuleeris võõrdumist Saksa- ja Venemaast. Kujunes enam-vähem mustvalge pilt kahest Euroopast, kahest kultuurist: barbaarne-totalitaarne-diktaatorlik (fašistlik-kommunistlik) ja humanistlik-demokraatlik. Selle järgi tõmmati ka suurriikide vaheline eraldusjoon. Ühele poole jäid "ajaloolised vaenlased" Saksamaa ja Venemaa (NSV Liit), teisele poole "sõbralikud" Inglismaa ja Prantsusmaa kui "klassikalised vabadusemaad" (A. Saareste).

Eesti orienteerus tihedale koostööle ja integratsioonile Läänega, kelle abil oli saavutatud iseseisvus ja kellelt oodati edaspidigi Balti riikide suveräänsuse kaitsmist. Eesti liberaalsele eliidile oli kõige vastuvõetavam liitlane Inglismaa, kes oma põliste demokraatlike traditsioonidega oli juba varem, 1905. aastal, saanud ideaalse ühiskonnakorralduse etaloniks. "Ükski teadlik eestlane ei unusta, et inglased olid meie riigi ristiisadeks" (I. Tõnisson).¹¹² Totalitarismi võidukäiguga Euroopas ülendus Inglismaa niigi positiivne imago liberaalse intelligenti silmis veelgi. Inglismaa on "kogu maailma liberaalse demokraatia kolle ja vabaduse kants" (A. Annist)¹¹³, ainult Inglismaa usub "ehtsat rahvaasemikku" s.o parla-

¹¹² Tõnisson, I. Eesti välispoliitika. – Rmt: Tõnisson, I. Emajõe ääres. Koost. H. Runnel. Tartu, 1997, 333.

¹¹³ Annist, A. "Elav Teadus" 1–100. – Rmt: Annist, A., Roos, J., Käis, J. Eesti populaarteaduslik kirjandus. Tartu, 1940, 333.

mentaarset demokraatiat (A. H. Tammsaare)¹¹⁴. “Kogu maailm imetleb Inglismaa ühiskondlikku korda” (I. Tõnisson).¹¹⁵ Briti impeeriumi võimsus ja tahe vastu seista natslikule Saksamaale ning kaitsta demokraatiat andis lootust õigluse võimaluse Euroopas.¹¹⁶

Poliitilise orientatsioonina eelistasid eesti vaimuinimesed Inglismaad, kultuuriorientatsioonina Prantsusmaad. Anglofiilide hulka kuulusid A. Piip, A. H. Tammsaare, A. Oras, Oskar Kallas ja I. Tõnisson. Prantsuse kultuuri austajatest paistsid silma J. Aavik, J. Semper, K. R. Pusta, P. Tarvel, Aleksander Aspel ja A. Saareste. Prantsuse kultuuri eelistamise kasuks toodi rohkesti mitmesuguseid argumente. Kinnitati, et see on “universalistlik” (E. Hubel), “algupärane tsivilisatsioon”, “vana Euroopa mandrikultuur”, “orgaaniline Euroopa kultuur” (A. Saareste), eestlaste “vaimulaadile lähedasem” (P. Hamburg).¹¹⁷ Prantsuse kultuuri ülistamisele pani krooni pähe P. Tarvel. “Prantsuse kultuur on orgaaniliselt kujunenud, sügav ja mitmekesine. Prantsusmaa on ühtlasemaid, geograafiliselt ja ajalooliselt terviklikumaid maid terves maailmas, maa, mille “loodus on teinud ilusaks ja ajalugu suureks”. Prantsuse kultuur on vanimaid Euroopas, ta on kujunenud suurima seaduspärase arengu alusel, tihedas seoses antiikse kultuurimaailmaga, mille sügavaltüdinimlik, kõrgeväärtuseline pärand on andnud prantsuse vaimuelule rohkesti viljastavaid impulsse. Seetõttu esindab prantsuse kultuur paremini kui ükski teine Lääne-Euroopa ühiskondlik-poliitilise ja vaimse arengu magistraalsuundi. Lääne-Euroopat võib kõige paremini tundma õppida Prantsusmaa najal, kes on Euroopa *par excellence*. Prantsuse kultuuri avarus, sellele omane universalistlik humanitarism, selle proselitism ja tsivilisatoorilise missiooni ind teevad selle aarded kergesti kättesaadavaks teistele rahvastele, järelikult ka meile. Hoolimata oma rahvuslikust omapärast on prantsuse kultuur avatud kõigile. Rahvuse ja inimsuse ideed sulavad selles üheks kooskõlaliseks tervikuks. Usk inimesse, tema väärtusse ja võimeisse annab prantsuse kultuurimissiooni ideele tema paatose, tema jõu sisemise soojuse. Seetõttu on prantsuse rahvas ikka omanud avarat pilku teiste rahvaste kultuurinõuete kohta ja on eriti osutanud sümpatiseerivat suhtumist iseseisvale kultuurielule ärkavasse väikerahvaise.”¹¹⁸

J. Semper kirjeldas prantsuse vaimulaadi üksikasjalikult oma esseekogus “Prantsuse vaim” (1934). Ta kõrvutas eestlaste ja prantslaste mentaalsuse ja leidis neist ühisjoonigi: arukus, mõistlikkus, staatilisus, kriitilisus, individualism,

¹¹⁴ Tammsaare, A. H. Aseaine. – Rmt: Tammsaare, A. H. Publitsistika, III (1926–1940). (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 105.

¹¹⁵ Tõnisson, I. Traditsioonid. – Akadeemia, 1938, 5, 285.

¹¹⁶ Tammsaare, A. H. Kui tugev on Inglismaa? – Rmt: Tammsaare, A. H. Publitsistika, III (1926–1940). (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 638–640.

¹¹⁷ Hubel, E. Ankeet. – Looming, 1933, 9, 1084; Saareste, A. Ankeet. – Looming, 1933, 9, 1078; Saareste, A. Ankeet. – Üliõpilasleht, 1935, 2, 55; Hamburg, P. Ankeet. – Looming, 1933, 8, 968.

¹¹⁸ Treiberg [Tarvel], P. Ankeet, 108.

demokratism, humanism. "Lähem tutvumine eeskätt prantsuse kultuuriga annabki kätte noa, millega saame enese küljest maha kaapida võõra koorukese, et seda puhtamalt nähtavale tuleks meie ehtne omapära."¹¹⁹

J. Laidoner seevastu kinnitas, et "inglise rahva iseloom on meile ligem ja arusaadavam kui romaani rahvaste oma: oleme mõlemad põhjamaa rahvad".¹²⁰ Inglise kirjanduse parimaid tundjaid anglofiil A. Oras kirjutas: "Inglise kirjandus on rikkaim kõigist vaimsetest varaaiteadest, vitaalsuselt ees prantsuse kirjandusest, peenuselt temast mitte taga, ja tulevikuväljavaadetelt üle kõigist teistest [...] Inglise kultuur ühendab endas germaani ja romaani vaimu omadusi täiuslikumalt kui ükski teine, mida m.s. selgesti näitab inglise keel. Tema kaudu omandaksime Euroopa vanimad kultuuritraditsioonid, aga ühtlasi satuksime kõige elavamasse ja arenemisvõimelisemasse aktuaalsusse [...] Nii minevik kui tulevik sunnivad eeskätt orienteeruma Inglismaa poole, mille ärilisus ja praktilisus on uskumatul määral liitunud peene, idealistliku vaimsusega. Kuidas oleksid inglased muidu loond maailma suurima luule?"¹²¹

A. H. Tammsaare kahtles üldse kultuuriorientatsiooni niisuguse radikaalse muutmise võimalikkuses ja vajaduses, nentides, et maa geograafilist asendit ja loomulikke elutingimusi ei saa mingid kultuurieelistused muuta. Pole alust loota, et sakslaste ja venelaste, kellega oleme külg külje ääres elanud, asemele tulevad prantslased ja inglased ja et nende keeled muutuvad kohalikeks keelteks. Kauge- maal asuvate kultuuride mõju ulatub üksikute tippudeni, ent arvestada tuleb esmajoones hulka. Kultuurilistel suundmõjudel on küll negatiivseid kaasnähte, ent see pole nende "siunatud kultuuride" süü, vaid iseloomustab rohkem meid endid, kes me oleme omandanud esmajoones mitte nende tugevad, vaid nõrgemad küljed ja eitavad omadused. "Kas nii ei juhtu ka teiste kultuuridega?" küsis Tammsaare skeptiliselt.¹²²

SPENGLER JA EUROSKEPSIS

Suuresti nooreestlaste tõttu kujunes Eestis Euroopast 20. sajandi algkümnenditel idealiseeritud pilt. Euroopa kultuuriga seostati humanismi ja see tähendas "midagi armulikku, heldet, andeksandvat, nõrku toetavat, kaitsvat, isegi õrna".¹²³ Euroopa kultuuri ideaalpilt varises kokku maailmasõja puhkedes. "Tulesse, veresse ja suitsusse näib hukkunud euroopalise kultuuri aade," kirjutas esimene eurooplane G. Suits Noor-Eesti viimases albumis 1915. aastal. Kui varasem euroskepsis oli seotud rahvuslaste taotlusega kaitsta noort eesti identiteeti võõraste

¹¹⁹ Semper, J. Prantsuse vaimulaad ja meie rahvuslik omapära, 37.

¹²⁰ Laidoner, J. Ankeet. – Looming, 1933, 10, 1194.

¹²¹ Oras, A. Ankeet. – Looming, 1933, 10, 1196.

¹²² Tammsaare, A. H. Kultuurist ja demokraatiast. – Rmt: Tammsaare, A. H. Publitsistika, III (1926–1940). (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 25–26.

¹²³ Tammsaare, A. H. "Noor-Eesti V.", 228.

mõjude eest, siis nüüd oli tegu illusioonide purunemisega, pettumusega iidolis – Euroopas – endas.

Kuigi lääneliitlased toetasid Eestit Vabadussõjas punase Venemaa vastu, ei kiirustanud nad Balti riikide tunnustamisega ja seadsid selle sõltuvusse olukorrast Venemaal. Esimeste Eesti diplomaatide mälestustest võib leida rohkesti kibedaid mõtteid rahvaste enesemääramise põhimõtete eiramise, eestlaste ja teiste Euroopa väikerahvaste diskrimineerimise ja alavääristamise kohta.¹²⁴ Pariisi rahukonverentsil kirjutas Jaan Poska oma päevaraamatusse, kuidas võitjad suurriigid mängivad väikestega nagu kass hiirega. “Ükskõiksus, mida liitlased meie vastu – muidugi ka kõigi teiste väikerahvaste vastu peale Slaavi riikide – üles näitavad, on väljakannatamatu.”¹²⁵ “...tülitsemiseks liiga väike rusikas, palumiseks – nõrk hää!”, nii iseloomustas Eesti esimene välisminister Eesti rahvusvahelist seisundit 1919. aastal.¹²⁶

Ülemaailmne majanduskriis, demokraatia häving ja uue maailmasõja ohu kasv õhnestasid usku Euroopa permanentse progressi ideesse. Haritlased elasid valuliselt üle Euroopa vajumist totalitarismi ja autoritaarsusse, eemaldumist humanismi ja õigluse põhimõtetest. Neid šokeeris eriti see, et Euroopas, mida oli peetud tsivilisatsiooni etaloniks, sai üldse võimalikuks niisugune barbaarsus. “Illusioonide luhtumised, valusad nurjumised, rasked ümberhinnangud – alles nende varal leiame meiegi oma õige koha Euroopas,” kirjutas E. Laaman 1935. aastal.¹²⁷

Lääne tsivilisatsiooni allakäigu tuntuima kuulutaja saksa filosoofi Oswald Spengleri ideed olid Eestis tuntud ja äratasid haritlastes suurt huvi. Tema sensatsioonilisele peateosele “Der Untergang des Abendlandes” (1918–1922) viidati kultuuripoliitilistes tekstides sageli, sest see oli moes.¹²⁸ Kuigi Spengleri autoriteeti lääne mõtteteaduses tunnustati, ei võetud kõiki tema ideid Eestis reservatsioonideta omaks. Hoiak nende suhtes oli kriitiline, kuigi muutus aja jooksul mõnevõrra positiivsemaks. Spengleri apokalüptilised nägemused “hukkuvast Euroopast” jäid noorele ja alles Euroopasse pürgivale eesti intelligentsile olemuslikult võõraks, sest need olid vastuolus ühiskonnas valitseva optimistliku ja ülesehitava paatosega.¹²⁹ Eesti intellektuaalide kultuuriideaal oli vanas Euroopas – Spengleri eelajas. Eestis käsitati spenglerlust üliküpse Vana Maailma (“ülikultuuri”) ja esmajoones sõjas

¹²⁴ Vt näit **Kull, F.** Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal. Tartu, 1921, 21.

¹²⁵ **Poska, J.** Eesti iseseisvuse võitluses kõige põnevamal ajajärgul. J. Poska päevaraamat rahukonverentsilt. Tallinn, 1921, 21.

¹²⁶ Samas, 12.

¹²⁷ **Laaman, E.** Eesti Euroopas. – Tänapäev, 1935, 9, 333.

¹²⁸ Vt **Kivimäe, M.** Euroskeptitsismi ideeajaloost, 142.

¹²⁹ **Anni [Annist], A.** Meie ilmast ja meie ilmavaatest. – Rmt: Mõtteid valmivast intelligentsist. Tartu, 1923, 14, 50; **Anni [Annist], A.** Kas meie elutunne degenereerub? – Rmt: Mõtteid võitlevast vabariigist. (Dünamis, I.) Tartu, 1928, 161.

lütüasaanud Saksamaa probleemina, mis Eestit ja teisi noori riike puudutab vähe.¹³⁰

O. Spengleri ajaloo- ja kultuurifilosoofiale pühendatud essees kvalifitseeris J. Semper Spengleri kunstnikuks, kes ajaloost teeb muinasjutu, "enese tunnete sümboli". Tema "Õhtumaa langus" on kunstiteos, mis pole teaduslik.¹³¹ Semperi järgi Spengler üksnes karakteriseerib oma aega, mida iseloomustab "üldine resignatsioon", "reaktsiooni hõng", "vaimu kriis" (esmajoones Saksamaal), mitte aga üldist kultuuride struktuuri.¹³² Saksamaalt Eestisse imbunud "kultuuri viimse-päeva ennustused on vaid ühe viskleva, segipaisatud maa kultuurineuroos".¹³³ Sedasama arvas ta ka H. v. Keyserlingi kohta¹³⁴, kes vana õhtumaa elulaadi ja vaimuse kokkuvarisemist ning uue maailma tekkimist keskusega Ameerikas ja Idamaades kuulutas oma raamatutes "Die neuentstehende Welt" (1926), "Das Spektrum Europas" (1928), "Amerika. Der Anfang einer neuen Welt" (1930). Vabanemine materiaalsest hüvede kammitsast ning inimeste ja rahvaste sise-mine vaimne uuestisünd töötas Keyserlingi arvates väljapääsu Vana Maailma tabanud kultuurikriisist.

O. Spengleri raamatute "Preussentum und Sozialismus" (1922), "Jahre der Entscheidung" (1933) jt ideed – imperialismi, autoritaarse korra ja preisi tüüpi sotsialismi ülistamine, sõdade ja Saksamaa maailmavalitsuslike plaanide (*imperium mundi*) õigustamine – said Eestis terava kriitika osaliseks. Spengleri retseptatsioon Eesti ühiskondlikus mõttes oli täiesti poliitiline. Thomas Manni ja teiste humanistide eeskujul interpreteeriti Eestis Spenglerit kui Saksa militarismi ja natsionaalsotsialismi ideoloogi, kuigi viimane keeldus koostööst natsidega (asetas nad ühe pulga peale enamlastega), kritiseeris Hitlerit ja oli seetõttu Saksa-maal põlu all. Temas nähti humanismi ja kultuuri, mõistuse ja ratsionalismi vaen-last¹³⁵, "mürgist väärideed"¹³⁶. Juhan Aul väitis, et Spengleri ülistatud "barbaarne hingelaad" oli Kolmanda Riigi ristiisaks.¹³⁷ Nüüdisaegse kultuurifilosoofia ühe rajaja filosoofilisele süsteemile tervikuna, tema ekvivalentsete kultuuride teo-riale ja universaalsele kultuurimorfoloogiale ei pööratud kuigipalju tähelepanu (erandiks oli J. Semper).

1930. aastate poliitilised kollisioonid Euroopas aktualiseerisid Spengleri ajaloo- ja kultuurikäsitust. Spengler ennustas demokraatiale kadu ja nii see paljus läkski. Näis, et Spengleril on õigus. Poliitilise süsteemi ja rahvusvaheliste suhete

¹³⁰ Laaman, E. Eesti Euroopas, 330; Laaman, E. Juhan Luiga. Elu ja mõtted. Tartu, 1938, 201.

¹³¹ Natanael [Semper, J.]. Spengleri "Õhtumaa languse" 2. jagu. – Päevaleht, 1922, 20.–21. juuli, nr. 169–170.

¹³² Semper, J. Läbilõige Saksamaa praegusest vaimuelust. – Rmt: Semper, J. Mõtterännakuid, III. Artikleid ja esseid. (Teosed, IX.) Tallinn, 1977, 88–90.

¹³³ Semper, J. Prantsuse vaimulaad, 37.

¹³⁴ Semper, J. Läbilõige Saksamaa praegusest vaimuelust, 90–93.

¹³⁵ Semper, J. Prantsuse vaimulaad, 37.

¹³⁶ Anni [Annist], A. Meie asend, 101.

¹³⁷ Aul, J. Natuke tendentsist ja Spengleri filosoofiast. – Üliõpilasleht, 1935, 2, 36–37.

kriisi hakkasid humanistidest intellektuaalid pidama kogu lääne tsivilisatsiooni kriisiks ja langesid sügavasse pessimismi. A. Annist nõustus Spengleriga selles, et “kultuuriloo aeg on läbi ning jääb üle ainult kalk, jumalatu ja üldnimliku eetikata egoismide võitlus, mida targem, seda julmem ja süstemaatilisem üksteise hävitamine”.¹³⁸ Euroopa allakäigu sümptomiks pidas ta “valitseva kristlik-humaanse kultuurimõiste” avalikku asendamist võimukultusega, mis on häbenematult tõstetud avalikuks, ainsaks riigiusuks.¹³⁹ P. Tarvel soostus hollandi kultuuriajaloolase ja filosoofi Johan Huizingaga, kes Euroopa “kultuurikriisi” põhjuseks pidas esiteks eksklusiivseid ideoloogiaid sugestiivselt mõjuvate dogmaatiliste hüüdsõnadega ja lööklausetega, mis äratavad massides irratsionalistlikke ja afektiivseid tundeid toetamaks tingimusteta mingit üht seisukohta, teiseks hüpernatsionalismi – “meie ajastu pidalitõbe”. Erinevalt pessimistidest oli Tarvel veendunud, et mõistus võidab ja maailm saab kriisist üle; “tervendav ja õhku puhastav pööre” ei jää tulemata.¹⁴⁰

Mõned publitsistid hakkasid otsima Õhtumaa allakäigu hüpoteesile Eesti elust kinnitust. Leonhard Vahter leidis seda sündivuse languses, talumajanduse kriisis, linna kahjustavas mõjus. “Skepsis on Õhtumaa viimane filosoofia,” kinnitas ta Varamus. Ajakirja toimetus õiendas, et Spengleri ajaloosüntees on subjektiivne ja kannatab ühekülgsuse all, kuna kõiki ajaloo determinante pole arvestatud.¹⁴¹

Väljapaistev koht euroopluse mõtestamisel eesti ideeajaloos kuulub Tammsaarele, kes ühtaegu oli rahvuslane, isamaalane ja maailmakodanik eurooplane.¹⁴² Tema kultuurifilosoofilistes esseedes kohtab sageli sõna “Euroopa” ja süžeed Eesti-Euroopa. Ulatuslikes ekskursides Euroopa kultuuri ajalukku on Tammsaare Euroopa suhtes mitteapologeetiline ja kriitiline, mis on kooskõlas tema loomult skeptilise mõttelaadiga. Spengleri “Õhtumaa langusele” pühendas ta 1925. aastal ulatusliku tutvustava artikli.¹⁴³ Ta võrdles Spenglerit Einsteiniga, pidades mõlema saavutusi esialgu siiski ainult teoreetiliseks. Mitmest Tammsaare esseest võib leida Spengleri vaadetega harmoneeruvaid mõttekäike. Temagi ennustas lääne tsivilisatsiooni kriisi, Euroopa kultuuri ja elulaadi allakäiku, ent andis sellele Spenglerist erineva ja eetilise varjundiga seletuse. See tulenevat ülespiitsutatud ning rahuldamata tungidest ja ihadest, mida lääne ühiskond ei hoi vaos, vaid ergutab ja kultiveerib. Ühes oma viimastest esseedest kirjutas ta 1940. aastal lääne kultuuri paratamatust hävingust rahuldamata kirgede tõttu, mida

¹³⁸ Annist, A. Lähtekohti meie kultuuriideoloogiale. – Akadeemia, 1939, 2, 89.

¹³⁹ Samas, 88.

¹⁴⁰ Tarvel, P. Vaimse koostöö ülesandeid, 556–561.

¹⁴¹ Vahter, L. Euroopa saatuse kujunemine O. Spengleri ajaloo-filosoofia taustal. – Varamu, 1940, 2, 187–192; 3, 230–241.

¹⁴² Vt Treier, E. Tammsaare isamaalasena ja maailmakodanikuna. – Looming, 1996, 8, 1115–1127.

¹⁴³ Tammsaare, A. H. Oswald Spengleri “Õhtumaa langus”. – Rmt: Tammsaare, A. H. Publitsistika, II (1914–1925). (Kogutud teosed, 16.) Tallinn, 1988, 527–548.

õhutavad kirjandus, kunst, teadus, haridus, kasvatus, kino, raadio, reklaam ja ümbritsev elu.¹⁴⁴

Kolmekümnendate keskpaiku kutsus Tammsaare Euroopa-maaniale vastukaaluks rohkem väärtustama omakultuuri. Ta ei pidanud kuigi tõenäoseks, et Eesti kultuur lööks Euroopas läbi.

“Sellepärast võiks hüüdele: “Rohkem Euroopat!” sama hästi kõrvale seada hüüde: “Vähem Euroopat ja rohkem meid endid!” Sest meie loome kõigepealt iseendale, mitte Euroopale. Euroopa pole meist kultuuriliselt kuigi palju huvitatud. Euroopa pole endastki kultuuriliselt kuigi palju huvitatud. Et Euroopat kultuuriliselt huvitada, peaksime vististi malailasiks, botokuudideks või bušmeniteks muutuma, ehk olgu siis, et me suudaksime ületada nende Danted, Cervantesed, Racine'id, Goethed, Shakespeare'id, Dostojevskid, Ibsenid jne.

Euroopale pakkuda Euroopa kultuuri mõttetu, sest Euroopa on omagi kultuuriga suures hädas ja ei tea nähtavasti, kuhu teda panna, kuhu mahutada. Sellepärast tõusebki seal kultuuriapostleid, kes päris tõsise näoga nõu annavad hävitama hakata ja muutuda barbariks.

Nii siis – esimeses järjekorras meie ise, alles hiljem mõtleme teistele, nii peame kõndima omakultuuri teed, mis viib meid ehk lõpuks Euroopassegi. Aga võib-olla polegi nii väga ahvatlev Euroopa, vaid Euroopast peaks ehk kultuuriliselt üle jõudma. See võiks olla ideaaliks. Euroopa kultuur pole inimsoole loodetavat õnne toonud, sellepärast peaks ehk mõne uue kultuuriga katsetama. Katsetame siis puht eesti kultuuriga, kuigi me veel õieti ei tea, mis tuu om, siis tuleb ehk lõpuks ka tasu.”¹⁴⁵

Eesti haritlaste ühiskondlik pessimism ja euroskepsis sai tuge hispaania filosoofi José Ortega y Gasseti teosest “Der Aufstand der Massen” (1930), mis kujutas massinimese, hulga, vaimse keskpärasuse esilekerkimist. Tuntud olid ka prantsuse psühholoogi Le Bon'i vaated, kes massipsüühikas nägi ohtu inimese vaimsusele ja pidas selle võimutsemist Euroopa tsivilisatsiooni languse põhjuseks. Tema peateos “Psychologie des foules” (1895) ilmus eesti keeles 1936. aastal.

KOKKUVÕTE

20. sajandi esimesel poolel, s.o riikliku iseseisvuse eel ja ajal tegeles eesti ühiskondlik mõte aktiivselt Eesti mõttelise asendi kaardistamise ja eestlaste identiteedi konstrueerimisega. Sellele avaldas mõju väikerahvalik enesetunnetus – pilt ohustatud rahvuskultuurist, mis turvalisuse suurendamise nimel tingis aktiivse pürgimise avaramasse geopoliitilisse ja kultuuriruumi. Riiklik iseseisvumine laiendas identiteediotsingute piire ja arendas suprarahvuslikku teadvust.

¹⁴⁴ Tammsaare, A. H. Tarvidused ja nende rahuldamine. – Rmt: Tammsaare, A. H. Publiksistika, III (1926–1940). (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 257.

¹⁴⁵ Tammsaare, A. H. Vaimline töö ja tasu. – Rmt: Tammsaare, A. H. Publiksistika, III (1926–1940). (Kogutud teosed, 17.) Tallinn, 1990, 125.

Majandusgeograafid paigutasid Eesti Läänemere maade hulka, Baltoskandiasse. Kõige üldisem regionaalne identiteet oli Euroopa, mille all mõeldi Lääne-Euroopat. Eurooplus ei tähendanud mitte üksnes läänlust, vaid ka erinevust idapoolsest slaavi-õigeusu (Nõukogude Vene kommunistlikust) tsivilisatsioonist. Euroopa identiteet, millel polnud alternatiivi, oli motiveeritud kultuuriliselt, ideoloogiliselt, poliitiliselt ja majanduslikult. Seda kinnitas Eesti Vabariigi tegelik integreerumine Euroopasse. Iseseisvuse ajal kinnistus Euroopa püsivalt eestlaste rahvuslikus identiteedis, mis omakorda sai osaks Euroopa ühisidentiteedist. Eesti nägi oma positiivset rolli silla ja vahendajana, mitte puhverriigina Lääne ja Ida vahel. Seetõttu heideti kõrvale idee kuuluvusest nn Vahe-Euroopasse. Peamiselt kollektiivse julgeoleku kaalutlustel leidis Eestis poolehoidu utopiline Pan-euroopa idee. Europotsentrismiga paralleelselt levis intelligentsi ringkondades spenglerlus ja euroskepsis.

Eesti intellektuaalide arvates oli Eesti-Euroopa vastastikune pilt ja visioon tasakaalustamata. Nende meelest polnud eestlaste euroopalikkus leidnud Euroopalt küllalt tunnustust. Seetõttu oli Euroopa diskurss kultuuripoliitilistes tekstides endiselt aktuaalne. Euroopasse tahtis eesti vaimueliit kuuluda mitte saksa või balti kultuuriruumi kaudu, vaid Põhjala, s.o Skandinaavia ja Soome kaudu. Baltoskandia ühisruumi idee, mis kolmekümnendate teisel poolel sai Eestis laia leviku osaliseks, oli müütiline ja imaginaarne, rahvusvaheliselt aprobeerimata ja Põhjalas tunnustamata.

Kultuuripoliitilise välisorientatsiooni küsimus kerkis teravamalt päevakorda kolmekümnendatel aastatel seoses “uue rahvusliku liikumise” ja “Eesti tee” otsimisega. Selles asjas valitses intellektuaalide seas suur üksmeel. Endisest “sunni-viisilisest” saksa-vene kultuurimõjust sooviti lõplikult ja otsustavalt lahti öelda ning edaspidi järgida uut, inglise-prantsuse kultuuriorientatsiooni. Kultuuriruumi vahetamisega asuti ajaloolist pärandit ignoreerides konstrueerima uut regionaalset identüst Saksamaast lääne pool asuva Euroopaga. Omariikluse hävides jäi see töö pooleli.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr. 3469).

ESTONIAN INTELLECTUALS' EUROPEAN IDENTITY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Toomas KARJAHÄRM

In the first half of the 20th century social thought in Estonia was preoccupied with mapping the country's mental position and constructing the identity of the Estonians. This process was affected by a self-concept of a small nation – a

picture of an endangered national culture, which caused a vigorous pursuit of a broader geopolitical and cultural space. National independence widened the scope of the search for identity and promoted supranational consciousness. Economic geographers such as Edgar Kant and August Tammekann positioned Estonia among Baltic Sea countries, in Balto-Scandia.

The broadest regional identity for the Estonians was Europe in the sense of West Europe. Identification with Europe meant not solely a western orientation, but also difference from the eastern Slavic Orthodox and Soviet communist civilisation. The European identity to which there was no alternative was motivated culturally, ideologically, politically and economically, and firmed by the actual integration of the Republic of Estonia into Europe. During the period of independence Europe became a steadfast part of the Estonians' national identity, which in its turn came to form a part of the common European identity. Estonia saw its positive role in being a bridge and an intermediary, not a buffer between the West and the East. For this reason, the idea of belonging to the so-called intermediate Europe was cast aside. Mostly on considerations of collective security, a utopian idea of a Pan-Europe found favour in Estonia. Alongside with Europocentrism, the ideas of Oswald Spengler and Euroscepticism gained ground among intellectuals.

Estonian intellectuals judged the reciprocal Estonian-European image and vision to be out of balance. In their opinion, Europe did not give sufficient recognition to the Estonians' Europeanism. Estonia's intellectual leaders wanted to assume a place in Europe not through the German or the Baltic cultural space, but via the North, that is, Scandinavia and Finland. The idea of a Balto-Scandian common space that caught on in Estonia in the second half of the 1930s was mythical and imaginary. It failed to find international acceptance and recognition in the Nordic countries.

The issue of foreign orientation of the cultural policy became more topical in the 1930s in connection with a "new national movement" and a search for an "Estonian way". Intellectuals were full of determination to renounce the earlier German-Russian cultural influences "forced" on them and adhere henceforth to a new, British-French cultural orientation. Along with the shift in cultural space, work began on constructing a new regional identity with the Europe lying west of Germany while ignoring the historical heritage. These aspirations remained unfinished as Estonia lost its independence.